

KUML 2018

KUML 2018

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Stenhøj

En langdysse ved Horsens Fjord

Af TORSTEN MADSEN

På nordsiden af Horsens Fjord ikke langt fra Søvind ligger en lille langdysse, der lokalt og på de topografiske kort bærer navnet Stenhøj. Den ligger på bakkeskråningerne i en højde af 68 m over havet og godt 2 km fra kysten. Fra denne for en storstensgrav usædvanlige placering er der et storslået udsyn over fjorden.

Dyssen blev første gang beskrevet af Martin Kristensen i 1894 ved herredsberedningen af Voer herred: "En Høj, Stenhøj kaldet, 8' høj, 100' i tværmaal. Tværs over Højen fra N.V. til S.Ø. findes en på sine Steder 2' dyb Sænkning, der tyder paa tidligere Gravning. Der vides dog intet fundet. En Del meget store Sten ligger uden Orden paa Højen. En ogsaa meget stor Sten er ført derfra og benyttet til Gravminde. Højen er bevokset med Tjørnekrat."

I 1953 var C.L. Vebæk mere konkret i sin beskrivelse: "Langdysse, 'Stenhøj', 20-22 m lang, 8-9 m bred, indtil 1,5-1,6 m høj. Rest af kammer nær midten, med 1 stor sidesten, 1 gangsten (?) foruden et par mindre sten. I nordsiden 3 randsten, heraf 1 udvæltet, i sydsiden 1 (med sprænghulsmærker), i sydsiden også flere udkløvede sten. Jordhøjen meget forgravet af grævlinger. Tæt bevokset med krat og en stor eg, i ager."¹

I forlængelse af udgravninger i 1974 og 1976 på en stor boplads og systemgravsanlæg ved Toftum foretog jeg i efteråret 1978 undersøgelser af storstensgrave i umiddelbar nærhed af Toftum-pladsen. Ud over udgravningen af Stenhøj-langdyssen udgravede jeg to dyssetomter beliggende i en ældre langhøj ved Mosegården.²

Udgravningen

Højen var ved udgravningens begyndelse tilgroet med større og mindre træer, som med undtagelse af to store egetræer – et på højen og et umiddelbart syd for den – blev fældet. Udgravningen begrænsede sig til området umiddelbart omkring kammeret. Der blev åbnet et 4 m bredt felt tværs over højen med

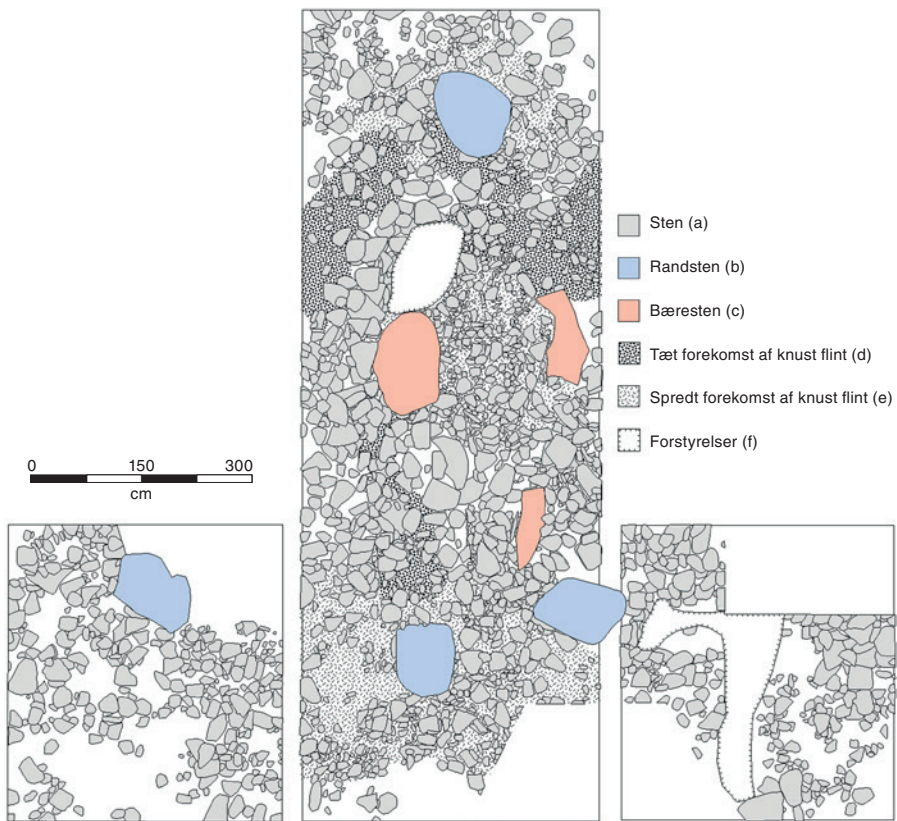

Fig. 1. Plan over udgravningsområdet efter afdækning og afrensning.

Site plan following the initial stage of excavation. a: stones; b: kerbstones; c: chamber uprights; d: dense deposits of crushed flint; e: light deposits of crushed flint; f: disturbances.

kammeret i midten. Dette felt blev langs højens sydside udvidet med yderligere 4 m til hver side (fig. 1).

Undersøgelsen viste, at den SV-NØ-orienterede langdysse er ca. 18 m lang og 6,8 m bred. Ud fra de randsten og spor efter randsten, som blev afdækket indenfor udgravningsfeltet, har der stået ca. 15 sten i hver side og fire eller fem sten i enderne. Sandstensfliser nederst mellem randstenene viser, at mellemrummene mellem de ca. 1,3 m høje randsten har været udfyldt med tømursopstablinger. Højfylden består af gult ler-blandet sand, tilsyneladende uden de store mængder af sten. Kun omkring kammeret fandtes en tæt stenpakning.

Den første afgravning og oprensning af udgravningsfeltet bragte ikke megen klarhed eller opmuntring. Der lå fire delvist væltede randsten, to bæresten i kammeret, hvor toppen var sprængt af den ene, og en gangsten (fig. 1). Det var nogenlunde det, C.L. Vebæk havde noteret sig i 1953.

Området omkring kammer og gang var pakket med sten kombineret med en tæt forekomst af knust flint. Knust flint forekom også i mindre omfang foran kammeret mod syd, bag det og i fyllden i kammerområdet. Øverst i sidstnævnte lå en 20-30 cm tyk pakning af sten indlejret i en mørk delvis trækulsfarvet fyld. Stenene var klart mindre og mere afrundede end stenene i pakningen omkring kammeret. I fyllden mellem stenene lå der skår af kar med gennemgående tyndt, hårdt brændt gods, i det nordøstre hjørne blev en mindre brandplet afdækket, og øverst i pakningen fandtes en fladehugget flintdolk af Lomborgs type V A (fig. 4a). Keramikken skal muligvis dateres til slutningen af bronzealderen, og aktiviteterne i kammeret på dette tidspunkt har formodentlig forårsaget, at en begravelse fra slutningen af sennolitikum blev forstyrret.³ Ved den videre udgravning blev kammerets form og konstruktion hurtigt klarlagt (fig. 2). Det har haft fem bæresten, to i hver side og en i bagvæggen. Bærestenene i siderne – specielt i østsiden – står let vinklet i forhold til hinanden, så kammerets form bliver let ovalt. Mod syd er kammeret afsluttet med en stor indgangssten, og udenfor denne er der en kort gang med en enkelt sten i hver side. Af kammerets bæresten står en enkelt uforstyrret i fuld højde, en er væltet ind i kammeret, en er bevaret på sin plads i halv højde, medens de to sidste er fjernet, omend der er en lille stump af den ene bevaret. Mellem bærestenene er de nederste skifter af tømursopstablinger bevaret. Af de to gangsten er den ene fjernet, medens den anden står på plads, ligesom indgangsstenen står uforstyrret.

Kammerets længde er 2,6 m, og dets bredde er 1,7 m. Højden har ud fra de bevarede bæresten været omkring 1,7 m, og formodentlig har det været dækket af en enkelt stor sten. Gangens længde er 1,2 m inklusiv indgangsstenen, bredden er 0,7 m, og ud fra den bevarede gangsten har højden været 1 m. Indgangsstenen er 0,6 m høj, hvilket efterlader en åbning ind i kammeret på omkring en meters højde. Da det samtidigt efterlader en åbning på kun 0,4 m mellem indgangssten og en evt. dæksten over gangen, er det nærmest givet, at en sådan ikke har eksisteret.

Den væltede bæresten er, som det vil fremgå nedenfor, styrtet ind i kammeret, endnu inden dette var færdigbygget. Stenpakningen bag stedet, hvor stenen har stået, er meget massiv, men derudover er der intet, der tyder på, at man har gjort noget for at udbedre skaden. Kammeret har tilsyneladende været benyttet, som om det var intakt.

Fjernelsen af de øvre fyldlag i kammeret afdækkede et gulv bestående af tynde stenfliser, der var anlagt omkring den væltede bæresten og mod vest, hvor denne lå lavest, delvist ind over den (fig. 2, fig. 3a og fig. 6). Bærestenen kom således til at indgå i og udgøre en del af gulvet. Gulvet var let forstyrret mod kammerets

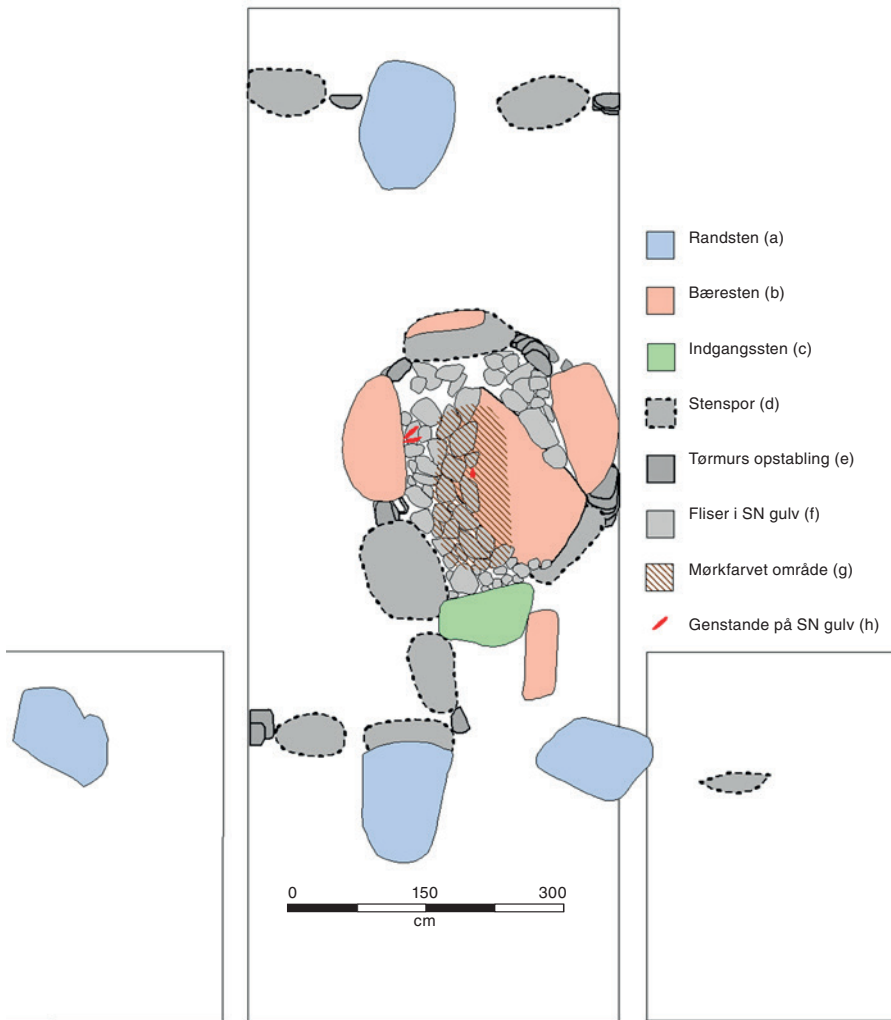

Fig. 2. Plan over kammer med det senneolitiske gulv.

Plan of the chamber showing the Late Neolithic floor. a: kerbstones; b: chamber uprights; c: entrance stone; d: stone traces; e: dry-stone walling; f: stone slabs in the Late Neolithic floor; g: area with dark colouration; h: artefacts on the Late Neolithic floor.

bagende som følge af fjernelsen af bærestenen her, men var ellers intakt (fig. 2). På gulvet lå i midten af kammeret i dets længderetning et 1,8 m langt og 0,8 m bredt tyndt rødbrunt lag, som blev fortolket som de formodede rester fra en begravelse. Midt i dette lag lå den afbrækkede spids fra bladet af en fladehugget dolk af type I (fig. 3b og fig. 4.d), og i den vestlige side af kammeret op ad den bevarede bæresten og uden for det mørkfarvede område lå to fladehuggede dolke, den ene af Lomborgs type I A og den anden af type I B (fig. 3b og fig. 4b-c.⁴

Fig. 3. a: Senneolitisk gulv, set fra øst. b: Gravlag på senneolitisk gulv, set fra øst.

a: The Late Neolithic floor viewed from the east. b: The burial layer on the Late Neolithic floor viewed from the east.

Under stenfliserne fra det senneolitiske gulv lå et ensartet lag af lyst leret sand indeholdende en mængde flintskærver og mindre sten. Laget var ved indgangsstenen 35 cm tykt, men aftog i tykkelse mod bagenden af kammeret, hvor det var 15-20 cm tykt (fig. 6). Under laget fremkom en gulvbelægning af mindre sten med en udfyldning af hvidbrændt knust flint i revnerne mellem stenene (fig. 5). I den vestlige side af kammeret helt ud til en tørmursopstabling og sporet efter en fjernet bæresten lå et sammentrykket tragt bæger på siden med åbningen ind mod kammeret og bunden ud mod bærestenen (nr. 1 på fig. 5, fig. 7 og fig. 8). Karret, der var blevet lettere forstyrret i forbindelse med fjernelsen af bærestenen, men ellers var komplet, lå i umiddelbar kontakt med gulvet. Spredt i det homogene fyldlag mellem de to gulve fandtes derudover tre ravperler og 27 skår fra fem forskellige lerkar (nr. 2-6 på fig. 5, fig. 7, fig. 8 og a, b på fig. 8).

Fig. 4. Senneolitiske flintdolke fra kammeret. a: Dolk fra forstyrrede lag. b-d: Dolke fra gravlag på det senneolitiske gulv. – Foto: T. Madsen. 1:2.

Late Neolithic flint daggers from the chamber. a: Dagger from disturbed layers. b-d: Daggers from the burial layer on the Late Neolithic floor.

Den væltede bæresten lå med den sydlige sidekant helt ned til gulvbelægningen, medens den nordlige sidekant lå noget højere. Da bærestenen blev rejst, viste det sig, at bundbrolægningen ikke fortsatte ind under stenen (fig. 9a). Kun langs den højere liggende nordlige kant fortsatte sten fra bundbrolægningen sporadisk

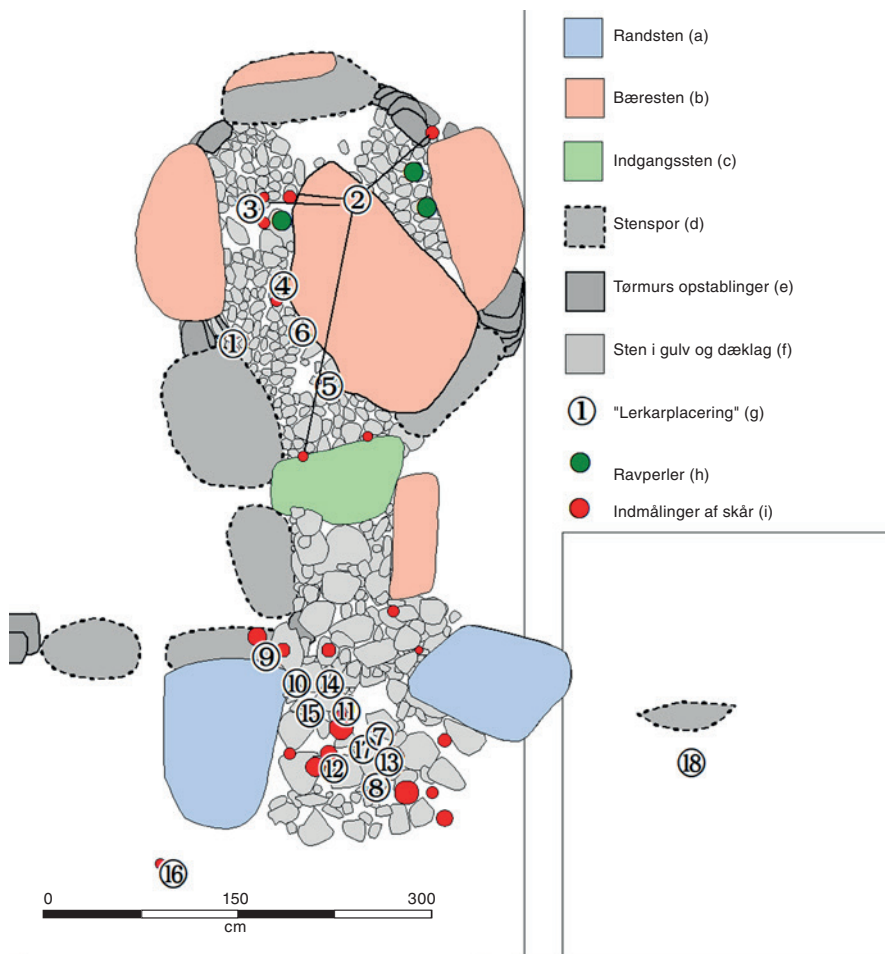

Fig. 5. Plan over kammer med det oprindelige gulv. Planen viser placeringen af ravperler og indmålte skår samt "placeringen" af de enkelte kar beregnet ud fra spredningen af deres skår. Som et eksempel på sidstnævnte beregning er vist spredningen af skårene til kar 2.

Plan of the chamber showing the original floor. The plan shows the locations of the amber beads and potsherds as well as the "position" of the individual pots as deduced from the dispersal of their sherds. The distribution of the sherds from pot 2 is shown as an example. a: kerbstones; b: chamber uprights; c: entrance stone; d: stone traces; e: dry-stone walling; f: stones in the floor and the layer covering the pottery in front of the tomb; g: the "position" of pots; h: the position of amber beads; i: the position of sherd records – the size of the marker reflects the number of sherds in each record.

ind under dens kant, ellers lå stenen på rent undergrundsmateriale. Bærestenen var således væltet, inden dyssen var helt færdiggjort, og før den blev taget i brug.

Efter fjernelsen af de forstyrrede lag lå der øverst i gangen i flugt med oversiden af indgangsstenen et grågult sandet lerlag (fig. 6 og fig. 8b). Under

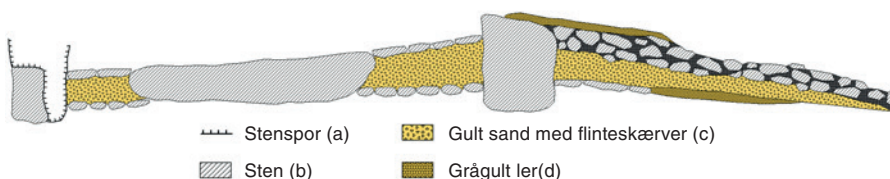

Fig. 6. Skematisk snit gennem kammer og gang med den væltede bæresten og indgangsstenen. Tegningen er konstrueret på basis af plantegninger og beskrivelser af lag.

Schematic section through the chamber and passage with the fallen upright and the entrance stone. The drawing is based on drawn plans and descriptions of layers. a: stone trace; b: stones; c: yellow sand with pieces of crushed flint; d: grey-yellow clay.

dette fulgte en kraftig stenpakning, der fortsatte et par meter ud foran gangmundingen, inden den tyndede ud. Til siderne tyndede den også ud, men her lå den sammenblandet med pakningssten fra randstenskæden, og det blev aldrig helt klart, hvor grænsen gik. Under stenpakningen lå et gult sandet lag indeholdende en del mindre sten og flintskærver. Ved indgangsstenen var det 20 cm tykt og ved gangåbningen 10 cm. Uden for gangen fortsatte det stadigt tyndere et par meter ud og op til 80 cm til siderne. Under dette lag fulgte uden for gangen et op til 15 cm tykt lag af grågulligt ler indeholdende mindre flade stenfliser og skærver fra større sten. Det strakte sig dog kun en meter frem foran gangen og ikke til siderne for denne. Det fortsatte heller ikke ind i gangen. Her lå i stedet nogle større spredte sten indlejret i et trækulsfarvet sandlag indeholdende knust hvidbrændt flint af samme karakter, som indgik i kammerets gulvlag.

I det gule sandede lag under stenpakningen og videre ned i det underliggende grågule ler blev der ud for gangmundingen og op til 170 cm fra denne fundet 165 skår fra 11 forskellige kar (nr. 7-17 på fig. 5, fig. 10 og fig. 11). Knap to meter øst herfor fandtes umiddelbart foran randstenskæden skårene af en lille udekoreret kraveflaske (nr. 18 på fig. 5 og fig. 10). Alle skår fra kraveflasken er øjensynligt til stede, men da de er stærkt smuldrende, har den ikke kunnet samles.

Gravlæggelsen i senneolitikum

Begravelsen fra begyndelsen af senneolitikum synes placeret med et gravleje direkte på det nyetablerede gulv og ikke i en kiste. Dels har det været svært at få en kiste bokset ind gennem den snævre åbning, dels var mørkfarvningen

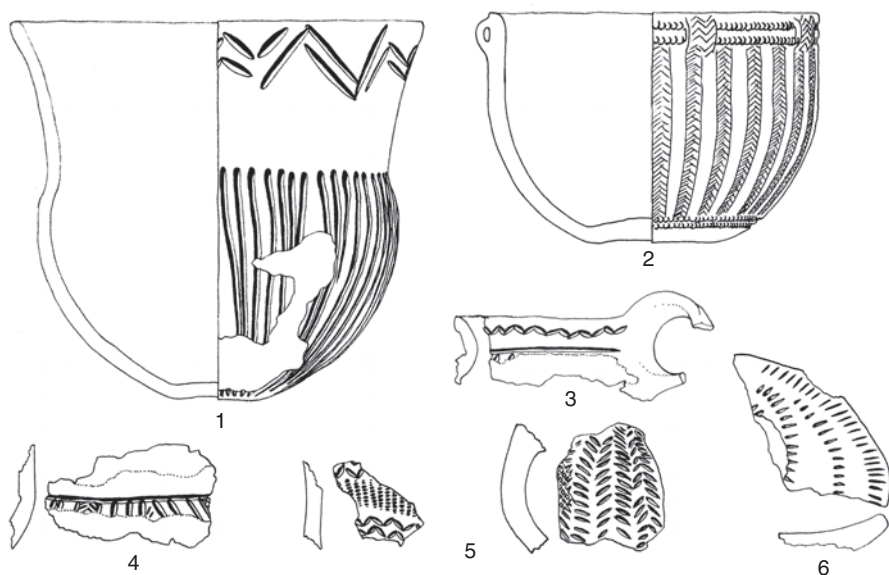

Fig. 7. Keramik fundet i kammeret. – Tegning: Elsebet Morville. 1:3.

Pottery from the chamber.

for svag til at kunne stamme fra en kiste, og ikke mindst ville vi næppe have fundet de to medfølgende flintdolke liggende op ad en bæresten, hvis den døde havde ligget i en kiste.

Den afbrækkede spids af et dolkblad, der blev fundet midt i det brunfarvede område, kan være resultatet af et dolkstød, hvor dolken knækkede og efterlod den 12 cm lange od siddende i kroppen. Der kan således meget vel være tale om dødsårsagen.⁴

Egentlig er de store fladehuggede flintdolke af type I ikke et godt våben. De lange, brede og meget tynde dolke har været svære at håndtere og brækkede let. Kun hvis der har været normer for væbnet konflikt, kan de have spillet en større rolle. En del af klokkebæger-fænomenet, der gradvist spredte sig fra Den Iberiske Halvø til store dele af Vest- og Centraleuropa og i sidste instans også til Sydsandinavien, bestod af mandsbegravelser udstyret med dolke, fladehuggede pilespidser og håndledsbeskyttere. Udstyret i disse "bueskyttegrave", ikke mindst hvor dolkene var af kobber, markerer klart, at de døde har haft en fremtrædende status i samfundet, hvor de har fremstået som krigere – snarere end jægere, som det også har været foreslået. Da klokkebæger-fænomenet gjorde sig gældende i Sydsandinavien, først og mest markant i Limfjordsområdet, fulgte bueskyttegravene med, men nu blot med store fladehuggede flintdolke i stedet for kobberdolke.⁵

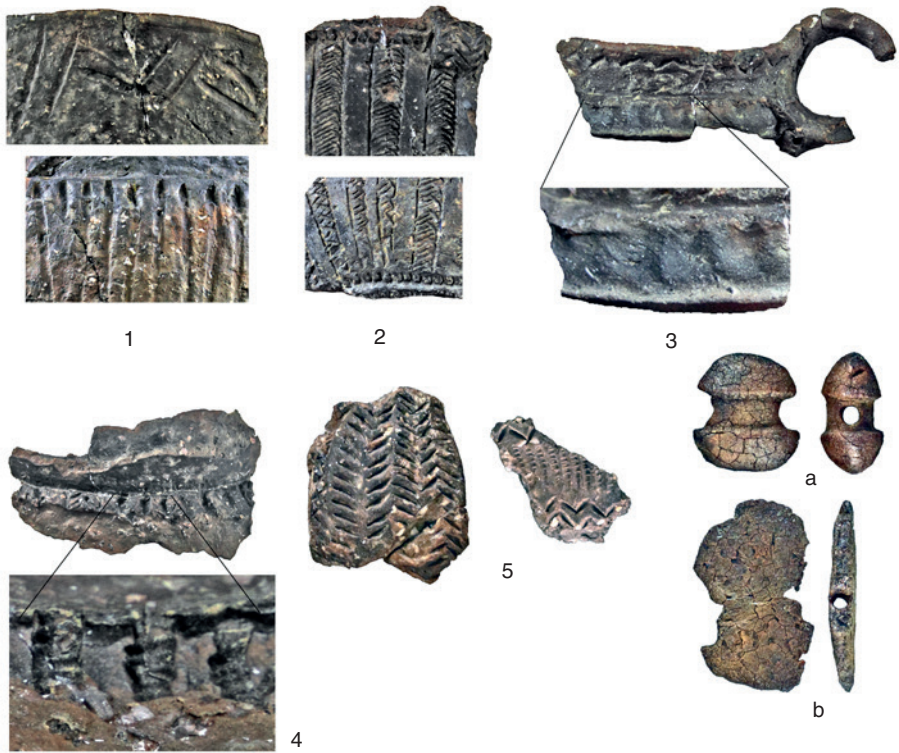

Fig. 8. 1-5: Dekorationsdetaljer på keramik fundet i kammeret. a-b: Ravperler fundet i kammeret. – Foto: T. Madsen. 1:2.

1-5: Details of decoration on pottery from the chamber. a-b: Amber beads from the chamber.

Bevæbningen med buer har mere end dolke forlenet disse krigere med farlighed i væbnet konflikt, hvilket bringer os ind i en helt anden sfære. Buen er tilbage i tid et uforligneligt jagtvåben, også når det gælder jagten på andre mennesker, og her står bueskyttegravene ikke alene. Fra Danmark har vi to meget klare eksempler. Det ene er skelettet af en mand fra Porsmose på Sydsjælland, der blev ramt af to pile med benspidser, den ene gennem højre næsebor og den hårde gane og den anden i brystet, hvor den gennemborede brystbenet. Fundet er dateret til tidligneolitikum omkring 3500 f.Kr. Det andet eksempel er et skelet fra en stenkiste ved Gjerrild på Djursland, hvor et brystben fra en mand var gennemboret af en skaftungepil af type D, fra en sen del af enkeltgravskulturen. I sammenhæng med sidstnævnte fund er der også ført en omfattende argumentation for, at først skaftungepile af type C og siden skaftungepile af type D har haft en primær anvendelse i forbindelse med væbnet konflikt.⁶

Fig. 9. a: Dyssens oprindelige gulv efter rejsningen af den væltede bæresten, set fra syd. b: Pakningen i gangen op mod tærskelstenen (til venstre), set fra vest. Forrest i billedet ses forstyrrelsen fra en fjernet gangsten og en væltet randsten. – Foto: T. Madsen.

A: The original floor of the dolmen after raising of the toppled chamber upright. b: The packing in the entrance outside the entrance stone (left), seen from the west. In the foreground, the disturbance resulting from removal of an entrance upright and a toppled kerbstone.

Buen er imidlertid ikke et effektivt våben, hvis det først kommer til håndgemæng. Det kan en metaldolk være, men næppe en stor og tynd fladehugget flintdolk. Den er alt for skrøbelig, og en mand med en flintdolk, der er oppe mod en mand med en kølle, en stridsøkse eller en gedigen tungt skæftet flintøkse, vil have svært ved at klare sig. Fysisk antropologiske undersøgelser viser, at indbyrdes kamp med slagvåben har været udbredt i yngre stenalder. Af 261 undersøgte kranier fra yngre stenalder i Danmark, overvejende fra megalitgrave på Sjælland, udviser 44 (16,9%) skader efter slag, og heraf var 12 (4,6%) af læsionerne ikke helet.⁷ De få af de undersøgte kranier, der er C14-dateret, viser en tidsfæstelse til mellemneolitikum eller til senneolitikum, hvilket er i overensstemmelse med de arkæologiske dateringer af de massive genbegravelser i megalitgravene.

På den baggrund kan man spørge, om flintdolkene overhovedet har været anvendt til kamp, og om det brækkede dolkblad fra Stenhøj i virkeligheden

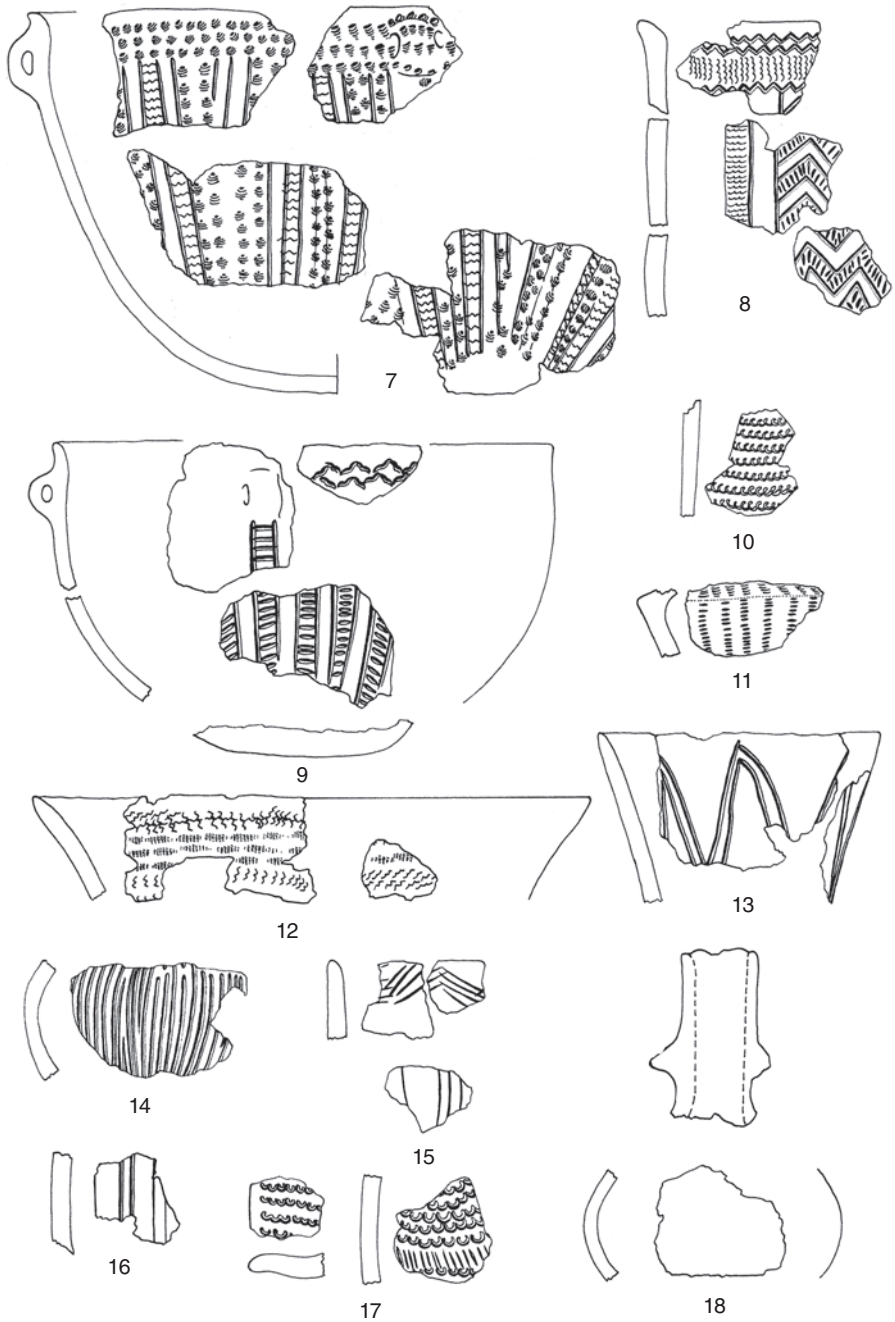

Fig. 10. Keramik fundet foran gangmundingen til kammeret (7-17) og en kraveflaske fundet foran randstenskæden, øst for gangmundingen (18). – Tegning: Elsebet Morville. 1:3.
Pottery found in front of the entrance to the chamber (7-17), and a collared flask found in front of the kerbstone line, east of the entrance (18).

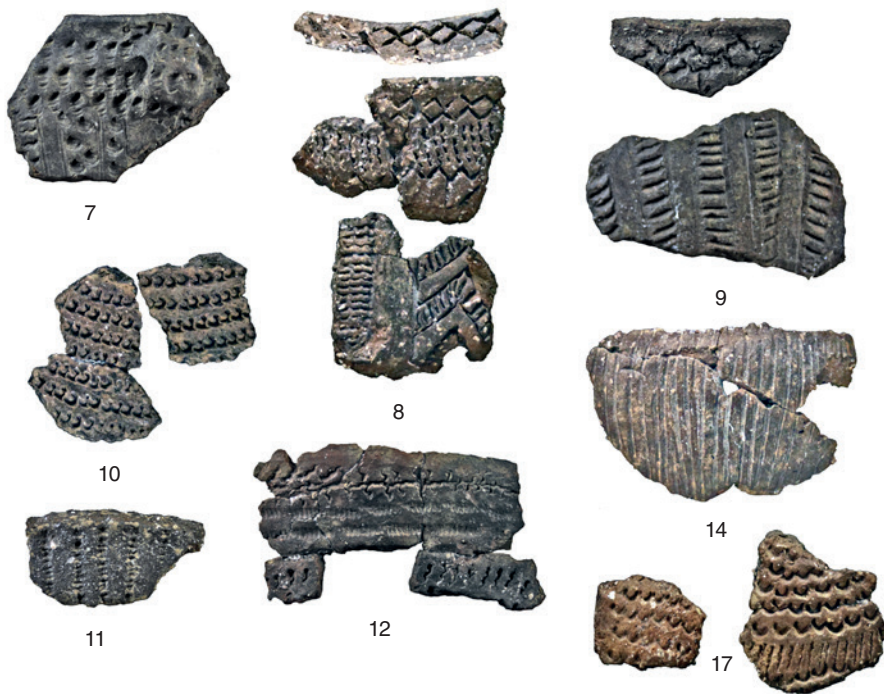

Fig. 11. Dekorationsdetaljer på keramik fundet foran gangmundingen til kammeret.
– Foto: T. Madsen. 1:2.

Details of decoration on pottery found in front of the entrance to the chamber.

er en gravgave? – en substitut for en hel dolk, som det er blevet foreslået for tilsvarende dolkfragmenter i andre grave.⁸ Det, der i Stenhøj-tilfældet modsiger en sådan fortolkning, er, at der her er to perfekte dolke som gravgaver. Hvorfor så også medgive et fragment? Jeg tror, at man her skal fokusere på baggrunden for flintdolkene og den kontekst, de i starten optræder i. Det var næppe kun det materielle udstyr, der karakteriserede den elite, som stod bag bueskyttegravene. Der må også have været en social adfærdsmæssig kodeks knyttet til rollen. Et normsæt som meget vel kunne indbefatte, hvordan man afgjorde indbyrdes stridigheder mellem to personer. Præcis som når stridigheder mellem “mænd af ære” tidligere blev afgjort gennem en formaliseret duel.

Det materielle udtryk og normerne forbundet hermed var en integreret del af klokkebæger-fænomenet, og begge dele blev tilsyneladende opretholdt i Danmark, selvom kobberdolken blev udskiftet med flintdolken – i starten vel at mærke. Det åbenlyse problem ved at erstatte en prestigegenstand af kobber med en af flint er, at vi i Danmark har ubegrænsede mængder af sidstnævnte råstof. Hurtigt kom der i Limfjordsområdet gang i en omfattende produktion af kvalitetsdolke, som blev handlet ud over store dele af Nordeuropa, og hvis

man i det danske område ikke havde mulighederne for at få fat i prestigedolkene fra Limfjordområdet, kunne man producere sine egne dolke af lokal flint. Gradvist blev dolken reduceret til et generelt mandssymbol og i den sidste ende til et alment husholdningsredskab.⁹

Den primære anvendelse af dyssen

Ved første øjekast synes den eller de primære begravelser i dyssen ikke at være særligt komplicerede eller byde på væsentlige problemstillinger. Hurtigt løber man imidlertid ind i problemer med at få de tilgængelige informationer til at hænge sammen i et logisk mønster. Elementerne, vi har at operere med, er: kammerets form; et komplet lerkar på dyssens oprindelige gulv; skår fra fem lerkar, tre ravperler og et flintafslag indlejret i et gult fyldlag over gulvet; skår fra elleve lerkar liggende foran gangåbningen i et gulligt sand- og lerlag dækket af en kraftig stenpakning; en komplet kraveflaske liggende foran randstenskæden et par meter vest for kammeråbningen. I det følgende skal jeg kvalificere disse elementer.

Kammeret: I udgangspunktet har vi med et rektangulært kammer at gøre, placeret på tværs i en langhøj med to bæresten i hver side, en bæresten i bagenden, en indgangssten i den anden ende og formentlig en enkelt dæksten. Dette er en af standardformerne for dyssekamre i TN II, men dyssen udviser også træk, der peger frem. Sidestenen er sat, så de danner en stump vinkel, hvorved kammeret får en mere oval end rektangulær grundplan. Indgangsstenen er stor og kraftig, men ikke så høj som det ofte ses, og samtidig er kammeret trukket lidt tilbage fra randstenskæden, så der er blevet plads til to lave gangsten, der dog må have været uden dæksten. Disse træk peger frem mod slutningen af TN II og begyndelsen af MN.¹⁰

At en af bærestenenene har kunnet vælte ind i kammeret skyldes givetvis, at den ikke har siddet i spænd mod dækstenen eller nabobærestenen, som den ellers ville gøre i en normal konstruktion. Den væltede bæresten må betegnes som byggesjusk, og da den faldt, inden dyssen blev taget i brug, skulle man tro, at det for dyssens fremtidige brug var vigtigt at få stenen rejst igen og få den kilet fast mod dækstenen. I forbindelse med udgravningen havde vi ingen problemer med at rejse stenen med en wire omkring dens top, selv om vi selvfølgelig brugte maskinkraft til at trække i wiren. Tilsyneladende har den væltede bæresten ikke været afgørende for kammerets anvendelighed. Efter en hurtig reparation af det opståede hul med løse stenblokke var kammeret klar til brug.¹¹

Lerkarret på kammergulvet: Det fuldt bevarede lerkar på kammergulvet er et lille tragtbæger af Kochs type V med en højde på 15 cm og en randdiameter på 16 cm.¹² Det er dekoreret ved randen med to vandrette vinkelrækker af brede furer og øverst på bugen med en vandret række af lodret stillede stik, hvorfra lodrette brede furer løber ned over bugen (nr. 1 på fig. 7 og fig. 8). Type V-tragtbægerne hører hjemme i både TN II og MN I, og decorationen hjælper os ikke til at indsnævre dette interval. Bægeret, der var trykket sammen, lå på siden ud mod en randsten, men det har formodentlig oprindeligt stået oprejst og kan have været medgivet i forbindelse med en begravelse.

Genstande fra fyldlaget i kammeret: De fem lerkar, der lå indlejret i det gule sandlag med flinteskærver og småsten under det senneolitiske gulv, var repræsenteret ved ganske få skår, så kun en lille del af hvert kar var til stede (nr. 2-6 på fig. 5). Karrene, der er afbildet på fig. 7 og fig. 8, er følgende:

- Femten skår fra en lille åben skål med en højde på 9 cm og en randdiameter på 13 cm. Skålen har ved randen været forsynet med fire små ører anbragt to og to over for hinanden. Randdecorationen består af to vandrette buestiklinjer. Siden af skålen er dekoreret med smalle lodrette bånd udfyldt med vinkelstillede snit, afsluttet ved bunden med to vandrette buestiks-linjer. Omkring en tredjedel af karret er bevaret.
- Fire skår (sammenpasset til et enkelt skår) fra en lille skulderkop med en randdiameter på 9 cm, en diameter ved hals-bug overgangen på 8 cm og en 1,5 cm høj udad bøjet hals. Koppen har en 4 cm høj og 2 cm bred båndformet hank, der går fra randen til den øverste del af bugen i en hævet bu. Et stykke af hanken mangler, og de friske brudflader viser, at beskadigelsen desværre må være sket under udgravningen. Randdecorationen består af en enkelt vandret vinkelrække af mejselstik. Overgangen fra hals til bug er markeret med en bred fure, hvorunder der på skulderen synes at have været en lodret dekoration. Selve skulderen mangler efter et gammelt brud, der følger grænsefladen mellem to ler-pølser. I overfladen af den underliggende ler-pølse kan man se hulningerne efter indtryk i skulderens overflade, og i en af hulningerne kan man ane en tværgående struktur, der kan stamme fra beviklet snor. Omkring en tredjedel af karrets overdel er bevaret, medens der ingen skår er fra underdelen. Både karrets overflade og de gamle brudflader på karret er stærkt eroderede.
- Fire skår fra et skulderkar med en diameter ved hals-bug overgangen på 10 cm. Skulderen er dekoreret med lodrette indtryk, muligvis af beviklet snor, vekslende med lodrette lineære bånd udfyldt med vinkler af flint-æg snit. Hvis man ser nærmere på de lodrette indtryk på skulderen, kan man

- komme i tvivl om, hvorvidt der er tale om beviklet snor. I forstørrelsen på figur 7.4 kan man se, at der i de enkelte indtryk er en kantet ud-linje, der kan være resultatet af tætstillede indtryk af et spatel-lignende instrument.
- Tre skår fra skålen af en fodskål dekoreret med en vandret række af lodrette tandstik flankeret foroven og forneden af to vandrette vinkelrækker af mejselstik, samt et skår fra en 4 cm bred båndformet hank dekoreret med vandrette vinkelrækker af mejselstik. Hank og sideskår er formodentlig, men ikke helt sikkert fra samme kar.
 - Et skår fra en lerske med et tværmål på omkring 12 cm. Skeen, hvoraf omkring en fjerdedel er bevaret, er dekoreret med koncentriske rækker af mejselstik.

Dateringen af keramikken er MN I, og ud fra kar 2 og 4 tidligt i denne periode. Dekorationen på kar 5 er ikke helt typisk, men vekslingen mellem vandret og lodret orienterede elementer peger også på en tidlig del af MN I.

Ud over skårene fra de fem lerkar fandtes også tre ravperler og et flintafslag indlejret i det gule fyldlag. Ravperlerne bestod af en spoleformet (fig. 8.a), en skiveformet med gennemboring fra kant til kant (fig. 8.b) og en uregelmæssig formet perle med gennemboring. Af de tre ravperler lå den spoleformede direkte på gulvet (og således teknisk set ikke i fyldlaget), medens den uregelmæssigt formede perle lå 10 cm og den skiveformede 20 cm oppe i fyldlaget. Flintafslaget, der var uden brugsspor, lå 20 cm oppe i fyldlaget.

Den traditionelle forklaring på forekomsten af tre ravperler og nogle få skår fra fem lerkar i et fyldlag mellem det primære gulv i en dysse og et sekundært senneolitisk gulv er, at der ved etableringen af det nye gulv blev ryddet op på det oprindelige gulv i dyssen, og at noget af det forstyrrede materiale blev blandet ind i det fyldlag, man lagde som fundament for det nye gulv. Udrømning af kamre i forbindelse med begravelser senere i yngre stenalder er et alment anerkendt fænomen.¹³ Udrømningerne er dog sjældent veldokumenterede, og i dette tilfælde er der en række forhold, som direkte modsiger en sådan fortolkning.

- For det første, hvis skårene stammer fra kar, der har stået på gulvet, hvorfor lå der så et helt uforstyrret kar tilbage på gulvet, når der ikke lå et eneste skår fra de fem øvrige kar?
- For det andet, hvis der var sket en udrømning af kammeret, hvor blev så de resterende skår fra karrene af? Det normale argument for udrømninger er, at vi finder keramik og andet materiale liggende udenfor kammeret, evt. med enkelte skår inde i kammeret.
- For det tredje, hvis skårene fra skulderkoppen (kar 3) udgør resterne af et kar, der var hensat på gulvet som gravgave, hvordan og hvornår er skårenes overflade og kanter så blevet så eroderede, som de er?

I et senere afsnit vil jeg argumentere for en alternativ forklaring på forekomsten af ravperler og skår i fyldlaget.

Lerkarrene foran kammeråbningen: De 11 lerkar foran gangmundingen (nr. 5-17 på fig. 5, fig. 10 og fig.11), der hver især var repræsenteret ved relativt få skår, bestod af følgende:

- 32 skår fra en åben skål med en højde på 15 cm, en diameter på 24 cm og med minimum to ører under randen. Skålen er ved randen dekoreret med tre vandrette rækker af snoreknuder af beviklet snor, medens den på siden er dekoreret med en uregelmæssig komposition af lodrette lineære bånd med fure-kontur og udfyldning med tværstillede cardium-indtryk og lodrette rækker af snoreknuder af beviklet snor. Omkring en fjerdedel af karret er bevaret.
- 13 skår fra en åben skål, muligvis en fodskål. Randkanten er dekoreret med to vinkelrækker af mejselstik, der samlet danner et rombemønster. Randdekorationen består af to vandrette vinkelrækker af mejselstik ligeledes i et rombemønster fulgt af en vandret række af lodrette cardium-indtryk og afsluttet med en enkelt vinkelrække af mejselstik. På siden af skålen ses dels smalle lodrette lineære bånd med en tværudfyldning af cardium-indtryk og dels et bredt dekorationsfelt udfyldt med vandrette vinkelbånd med en tværudfyldning af mejselstik.
- 13 skår fra en åben skål med en højde på 12 cm, en randdiameter på 20 cm og med minimum et øre under randen. Randdekorationen består af to vinkelrækker af cardium-indtryk, medens skålens side er dekoreret med lodrette smalle bånd udfyldt med tværstillede mejselstik. Omkring 15 % af skålen er bevaret.
- Seks skår, sandsynligvis fra en fodskål, dekoreret med vandrette buestik-linjer.
- To skår fra et skulderkar. Både skulder og den nedre del af bugen er dekoreret med lodrette indtryk af beviklet snor.
- 12 skår fra skålen af en fodskål med en randdiameter på 22 cm. Randdekorationen består af en vandret række af skråtstillede cardium-indtryk skåret af en vandret linje af cardium-indtryk. Vandrette rækker af korte vandret stillede indtryk af beviklet snor vekslende med vandrette rækker af lodret stillede indtryk af cardium dekorerer siden af skålen.
- 42 skår fra halsen af et dragtbæger med en randdiameter på 11 cm. Halsen er dekoreret med to storvinkelrækker af furer. Omkring en tredjedel af karrets hals er repræsenteret, medens ingen skår fra bugen er til stede. Kar med storvinkelrækker på halsen refereres ofte til som Denghoog-bægre¹⁴.
- 12 skår fra bugen af et dragtbæger med en bugdiameter på 13 cm dekoreret

- med en kontinuert dekoration af lodrette smalle furer. Omkring en femtedel af bugen er repræsenteret, medens ingen skår fra halsen er til stede. Bugen tilhører med sikkerhed ikke kar 13.
- 11 skår fra et tragt bæger med en randdekoration af fire vandrette vinkelrækker af furer og en bugdekoration af bundter af lodrette smalle furer.
 - Tre bugskår dekoreret med smalle lodrette furer.
 - 19 skår fra en fodskål dekoreret på skål og fod med vandrette buestik-linjer afbrudt af vandrette rækker af lodretstillede snit. En bred båndformet hank er dekoreret med vandrette buestik-linjer.

Spredt blandt skårene fra de 11 kar lå to flintafslag, en ubearbejdet flække, et brudstykke af en flække med brugsretouche, en flækkeskraber og et flækkebor.

Skårene fra de 11 kar repræsenterer en offerhensættelse foran indgangen til dyssekammeret, og i forhold til, hvad vi normalt finder foran megalitgrave, en meget begrænset hensættelse. Karrene 7 og 12 har en ukarakteristisk dekoration for mellemneolitisk keramik, men brugen af beviklet snor burde indikere en datering meget tidligt i MN I. Det samme gælder skulderkarret 11. Omvendt burde brugen af buestiks-linjer på fodskålene 10 og 17 indikere et noget mere fremskredent tidspunkt i MN I. Lokale forhold i dekorationen af MN I-keramik i Horsensområdet gør sig dog gældende. Ved Hanstedgård, der ligger knap 10 km vest for Stenhøj, finder vi således begge dele sammen i bopladsgruberne, og i et enkelt tilfælde finder vi begge dele på samme kar. Yderligere har vi en fodskål fra offerskårlaget foran Grønhøj-jættestuen, der udelukkende er dekoreret med beviklet snor.¹⁵

I Horsensområdet fortsætter brugen af beviklet snor således ind i MN I, og selv om keramikken fra offerskårlaget ved Stenhøj klart udviser tidlige og også unikke elementer, så er der ikke noget, der på det generelle plan afviger fra det materiale, vi kender fra f.eks. Hanstedgård. Samtidig er der intet i fundomstændighederne, der tyder på, at keramikken er hensat af flere omgange uafhængigt af hinanden. Umiddelbart må hensættelsen ses i sammenhæng med den primære anvendelse af kammeret, knyttet til det hele tragt bæger på kammertilgulvet og med en datering til en tidlig del af MN I.

Med denne konstatering er vi imidlertid langt fra færdige med offerhensættelsen. Der er en række detaljer, som sætter fokus på karakteren af hensættelsen, deriblandt elementer vi genkender fra andre hensættelser, og elementer der forekommer nye. Af interesse er tildækningen af hensættelsen med et stenlag, indlejringen af den hensatte keramik i et lag af gult delvis gruset sand og delvis sandet ler, bevaringsgraden af den hensatte keramik, og den tilstand keramikken var i, da den blev hensat. Disse emner har jeg for nyligt diskuteret

i forbindelse med publikationen af en jættestue fra Bygholm Nørremark vest for Horsens med ekstraordinært gode iagttagelsesforhold omkring offerhensættelserne af keramik foran graven.¹⁶ Analysen og diskussionen skal ikke gentages her, men blot kort refereres.

Hensættelsen af keramik foran megalitgrave er sket som tidsafgrænsede handlinger i forbindelse med aktiviteter inde i kammeret. Ved Stenhøj er der kun tale om en enkelt handling, men ved Nørremarksgård-jættestuen kan otte separate handlinger dokumenteres, fordelt over 150-200 år eller i gennemsnit en handling hvert 20.-25. år. I forbindelse med en af disse var den hensatte keramik bevidst blevet tildækket med sand, og en gennemgang af litteraturen viser, at dette formodentligt har været ganske udbredt, ligesom det også er sket ved Stenhøj.

Ved Nørremarksgård som ved Stenhøj var området, hvor der var hensat keramik, dækket med et lag af sten. Stenlaget ved Nørremarksgård var ikke anbragt over enkelthensættelser, men bredte sig ud over det samlede område, hvor der havde været hensat keramik. Tilsvarende dækkende stentæpper kendes fra mange lokaliteter, og de synes altid at være afsluttende i forhold til hensættelsesaktiviteterne. Af samme årsag er stenlagene svære at datere ud over, at de må være senere end den seneste hensættelse. Ved nogle lokaliteter tyder fund af flintøkser i tilknytning til stenlægningerne dog på, at de skal dateres til slutningen af tragtbægerkulturen. I den forbindelse er det måske værd at bemærke, at der i forstyrrede lag foran randstenskæden ved Stenhøj blev fundet et fragment af en spidsnakket hulsleben flintøkse, der netop hører hjemme i slutningen af tragtbægerkulturen.

Keramik hensat foran megalitgrave er yderst sjældent fuldstændig bevaret og aldrig i hel tilstand. Den nærliggende forklaring er, at det skyldes senere forstyrrelser. Undersøgelsen ved Nørremarksgård viste imidlertid et andet billede. Ved en af hensættelserne var keramikken øjensynligt henstillet på stedet i hel tilstand for derefter at blive bevidst ødelagt fulgt af en fjernelse af dele af skårmaterialet. Ved en anden hensættelse i en grube foran randstenskæden var keramikken destrueret på forhånd, formodentlig et andet sted end ved megalit-graven, hvorefter et udvalg af skår fra karrene var nedlagt samlet. Den bevidste ødelæggelse af keramikken og den efterfølgende fjernelse af skårmateriale er ikke unik for Nørremarksgård. Den udbredte tildækning og indlejring i sand af keramikken foran mange megalitgrave sandsynliggør, at det fragmenterede og ukomplette keramikmateriale må have en tilsvarende baggrund, hvilket vi også må antage er tilfældet ved Stenhøj.

På figur 5 er indmålingerne af skår markeret, og mængden af skår i de enkelte indmålinger er afspejlet i størrelsen på punkterne. Den største indmåling

omfatter 39 skår og den mindste tre. Det skal indskydes, at når 39 skår er indmålt i et enkelt punkt, betyder det ikke, at alle skår lå præcist her. Det er almindelig praksis at indmåle skår samlet fra et område inden for ca. 20 cm. Retrospektivt kan man ærgre sig over, at der i dette tilfælde ikke blev anvendt separat indmåling af skår. Indmålingerne viser, at skårene tenderer mod at ligge i tre grupperinger – to klare klynger af skår ca. en meter uden for gangåbningen og en mere spredt gruppe ved selve gangåbningen. Nogle af skårene i sidstnævnte gruppe lå i forstyrret kontekst i forbindelse med fjernelsen af den ene gangsten og en væltet randsten.

Figur 5 viser også “placeringen” af de enkelte lerkar udregnet som et gennemsnit af koordinaterne for karrets skår. Det er åbenlyst, at karplaceringen ikke er sammenfaldende med klyngerne af indmålte skår, men overvejende ligger i området mellem disse. Dette afspejler, at skår fra de forskellige klynger indgår i de enkelte kar. Undtaget er kar 9, hvor samtlige skår lå i forstyrret leje i forbindelse med den væltede randsten, og kar 16, hvor de få skår lå helt isoleret i et område, der ikke var dækket af stenlægningen. Det meget begrænsede antal skår fra de enkelte kar kombineret med skårenes fordeling på tværs af separate klynger sandsynliggør, at karrene ikke har været henstillet enkeltvis foran megalitgraven. Snarere er der tale om en nedlægning af et udvalg af skår fra kar, der forinden var knust et andet sted.

Kraveflasken: Skårene af kraveflasken kar 18 (fig. 10) lå foran randstenskæden et par meter øst for gangmundingen (fig. 5). Formodentlig er samtlige skår til stede, men de var ved optagelsen i en meget dårlig forfatning, og det har ikke været muligt at samle flasken, der er udekoreret. Typologisk hører den hjemme i TN og burde således være ældre end den øvrige keramik fra Stenhøj. En mulighed er derfor, at den repræsenterer en første begravelse i kammeret, som blev udrømmet ved anvendelsen af dette tidligt i MN I. Det er dog også muligt, at kraveflasken afspejler eksistensen af en tidligere begravelse i langhøjen, men på grund af det begrænsede udgravningsfelt omkring kammeret er den mulighed svær at vurdere.

Skulderkoppen med hævet hank

Jeg har ikke kunnet finde paralleller til den lille skulderkop med den hævede båndformede hank. I det hele taget kender jeg ikke til kar med højt hævet hank fra tragtbægerkulturen i Danmark. Sådanne finder vi til gengæld i Tiefsstichkeramikken i det østlige Niedersachsen i forbindelse med en-hankede skulderkar med konisk hals. Ved Oldendorf sydvest for Lüneburg ligger en

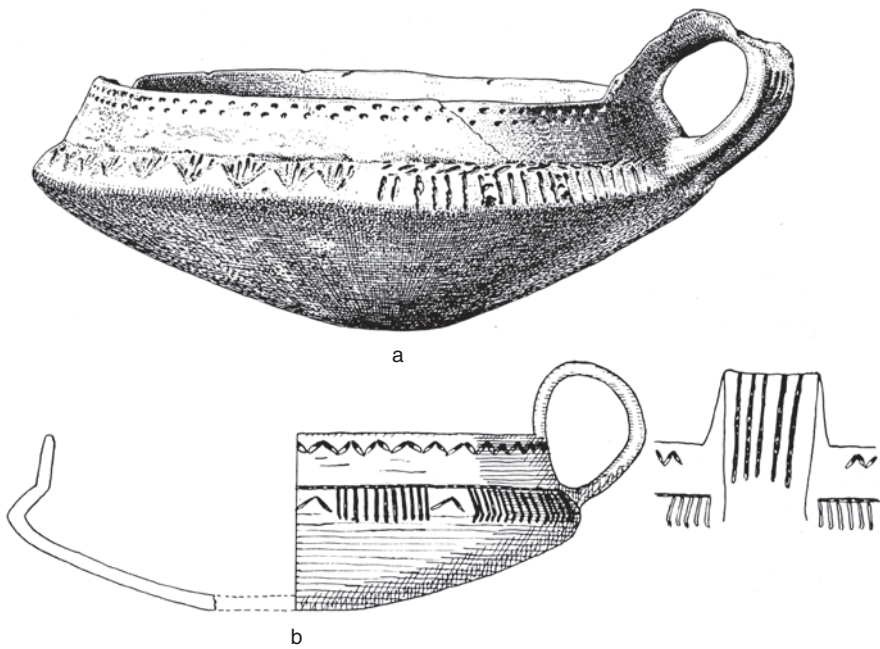

Fig. 12. Skulderkar med højt hævet hank fra Oldendorf grav IV (a) og Barskamp (b), begge Kreis Lüneburg. – Efter henholdsvis Laux 1971 og Dehnke 1940. 1:2.

Shouldered vessels with elevated handles from Oldendorf grave IV (a) and Barskamp (b), both Kreis Lüneburg.

gruppe megalitgrave, hvoraf tre kamre indeholder kar med hævede hanke. Der er tale om et skulderkar fra kammer IV med en hank, der minder meget om den fra Stenhøj (fig. 12a) og tre næsten identiske skulderkar fra kammer I og II med store ekstremt optrukne hanke. Yderligere finder vi et skulderkar med hævet hank i en megalitgrav ved Barskamp lige vest for Elben (fig. 12b), og fra en boplads på den anden side af Elben ved Kötzlin kommer to tilsvarende skulderkar.¹⁷ Det nordligste eksempel på et kar af denne type stammer fra en gammel udgravning af en udvidet dysse ved Schuby (Skovby) nær Sleswig. Her lå et lille skulderkar med højt hævet hank sammen med andre kar i et mindre offerskårlag indlejret i et gult lerholdigt materiale til siderne for gangåbningen.¹⁸

Ingen af disse skulderkar med konisk hals udgør, udover den hævede hank, en egentlig parallel til hankekoppen fra Stenhøj, men jeg tror dog, at hankekoppen må anses for et fremmed produkt. Bl.a. forekommer karrets gods at være anderledes end de andre kars, og et andet punkt er de slidte brudflader på karret. Det virker umiddelbart som om, karret var fragmenteret, længe før det blev placeret i kammeret. Det kan derfor have haft en værdi, der rakte ud

over det funktionelle, enten som en raritet, eller som minde om en person, der kom udefra.

At skulderkoppen med hævet hank er et regulært importstykke sydfra, kan vi ikke bevise uden regulære paralleller, men jeg er sikker på, at den, der lavede hankekoppen, havde kendskab til karrene med hævet hank mod syd. I den forbindelse er det værd at nævne, at vi har en anden særform af keramik fra starten af mellemneolitikum, der ligeledes har en sydlig baggrund. Det drejer sig om en håndfuld små fodskåle med massiv midt-del – en ved Aarhus, tre ved Haderslev og en nær Slesvig – der formmæssigt har paralleller i Tiefstichkeramikken. Helt konkret indeholder Oldendorf Grav II ved siden af skulderkarrene med højt hævet hank også en lille fodskål med massiv midt-del.¹⁹ Her kan der med baggrund i dekorationen med sikkerhed ikke være tale om import, men kendskabet til, hvad der foregik mod syd, var øjensynligt til stede.

Fyldlaget over kammerets primære gulv

To væsentlige spørgsmål knytter sig til det 15-35 cm tykke lag af lyst leret sand med flintskærver og mindre sten, der lå mellem dyssens oprindelige gulv og det senneolitiske gulv: Hvornår blev laget dannet? Og hvordan skal vi forstå dets indhold af keramik, ravperler og flintgenstande? Som nævnt er det traditionelle svar på disse spørgsmål, at det må være sket i forbindelse med genanvendelsen af kammeret, og at materialet indlejret i laget udgør rester fra gravgaver på det oprindelige gulv, som er blevet forstyrret og opblandet ved den lejlighed. Antagelsen strider imidlertid mod, at tragtægret på kammerbunden (kar 1) lå indlejret i fyldlaget, fuldstændig bevaret om end sammentrykket, medens de kun få tiloversblevne skår fra den øvrige keramik lå hulter til bulter i fyldlaget. Den mest logiske forklaring på dette er, at laget blev dannet i forbindelse med de primære aktiviteter i kammeret. Det er tænkeligt, at man i forbindelse med begravelsen i SN har haft til hensigt at tømme kammeret for at give plads, men at man stoppede, da man nåede til den væltede sten og valgte at anlægge et nyt gulv her.

Hvis karret i Stenhøj er bevaret af et tilført sandlag, hvordan er forholdene så i andre megalitgrave, hvor hele kar er bevaret? I langt de fleste tilfælde er svaret: Det ved vi ikke. Fundforholdene er simpelthen ikke belyst i tilstrækkelig grad. Dertil kommer, at svaret også afhænger af, hvilken type kontekst vi har med at gøre. Hvis karret ligger i et stenkammer, som umiddelbart efter begravelsen er blevet hermetisk forseglet og ikke siden er blevet rørt, så kan det uden videre findes intakt ved udgravningen. Et eksempel herpå er de to dyssekamre fra Grøfte, der begge var simple rektangulære lukkede kamre forseglet

på ydersiden med kraftige stenpakninger.²⁰ I begge kamre fandtes kun et tyndt humusholdigt indsivet jordlag på gulvet, der delvis dækkede knogler og lerkar, henholdsvis to i kammer A og et i kammer B. De eneste synlige forstyrrelser i kammeret var forårsaget af mus. Fra Ølstykke kendes ligeledes et rektangulært lukket kammer med et velbevaret utildækket indhold, der inkluderer en kraveflaske og en øskenflaske. Tilsvarende fundforhold har muligvis også eksisteret ved Kellerød, hvorfra der er en øskenflaske og ved Stenvad, hvor der stod to øskenflasker, et øskenbæger og en øskenkrukke på kammerets bund.²¹

Lukkede kamre, der som kister er blevet skjult i en høj, er imidlertid en ting. Noget helt andet er kamre som Stenhøj med indgang. Disse har været konstrueret, så fornyet adgang var mulig enten med henblik på nye begravelser eller ritualer knyttet til den oprindelige begravelse. Da kamrene ikke er skjult, har de ofte været udsat for yderligere anvendelser, som de oprindeligt ikke var tiltænkt. Dette har i høj grad været destruktivt for sporene efter deres oprindelige anvendelse. Blandt de åbne kamre er det da også kun få, der har ydet oplysninger om deres oprindelige anvendelse. I det følgende skal jeg gennemgå nogle eksempler.

Klokkehøj-dyssens kammer indeholdt en primærbegravelse med knogler fra flere individer, hvor det specificeres, at "knoglerne var indkapslet i den skærveblandede lerede fyld, der karakteriserede kammergulvet". I kammerets sydøstre hjørne stod en hel øskenflaske, hvis randparti dog var borteroderet, og to sammentrykte dragtbægre, det ene liggende på siden. En mængde knogler fra sekundære begravelser i slutningen af dragtbægerkulturen lå i et 40-50 cm tykt lyst sandlag umiddelbart over de nedre lag. Dette sandlag blev lysere og fastere nedefter. Et konstrueret profil gennem kammeret, hvorpå alle knoglefragmenter er ind-projiceret, viser, at knoglelaget, bortset fra i områder med forstyrrelser, stopper 20 cm over gulvet, hvilket nøjagtigt svarer til den bevarede højde af øskenflasken. Om det knoglefrie lag stammer fra umiddelbart efter de primære begravelser, eller om det er lagt ind som et gulvlag for de nye begravelser i slutningen af MN, diskuteres ikke, men begge muligheder står åbne.²²

Barendorf-dyssen i Mecklenburg øst for Wismar har et rektangulært tværliggende kammer med en kort indgang.²³ På et gulv af sandstensplader lå der i et hjørne skeletrester angiveligt fra en enkelt person, og nær indgangen lå en kraveflaske. Gulvet var dækket af et hårdt leret sandlag indeholdende enkelte småsten, fulgt af et lysere sandlag af samme karakter som undergrunden på stedet. Der var ingen spor efter forstyrrelser eller sekundære begravelser i kammeret.

I Oldendorf Grav II, nævnt ovenfor i forbindelse med skulderkoppen med højt hævet hank, stod fire hele lerkar på gulvet, medens et femte lå fladtrykt

på siden. Udgraveren noterede sig under gravningen, at kammeret var fuldstændig fyldt med lyst gult stenfrit sand uden lagdeling eller forstyrrelser. Det var af en helt anden beskaffenhed end højfylden og kunne ikke være dannet ved indsvivning af denne. Han konkluderede, at sandet bevidst var brugt til at dække keramikken og fylde kammeret med.²⁴

I det østlige kammer af dobbeltjættestuen ved Aldersro var et begravelseslag fra den tidlige del af MN dækket af et lag af sand og sten. Over dette fulgte begravelser fra senneolitikum. Laget kunne knyttes til den oprindelige anvendelse af kammeret.²⁵

I det sydlige kammer i Estrup dobbeltjættestuen fandtes et helt højhalset bæger med en stor båndformet hank på halsen indlejret i et 20 cm tykt sandlag. Ud over tre ravperler, der lå i fylden lidt derfra, indeholdt kammeret ikke andet.²⁶

Jættestuen Grønhøj har, siden den blev publiceret i 1946, været central for vor forståelse af offerhensættelser uden for megalitgravskamrene, men derudover er det også en af de jættestuer, der giver os de mest detaljerede informationer omkring den primære anvendelse af et jættestuekammer.²⁷ Gulvlaget i Grønhøj bestod af lyst undergrundssand, der pletvis var dækket af et tyndt lag af hvidbrændt flint samt enkelte flade stenfliser. Over dette gulv lå et ca. 25 cm tykt lag af stenfrit rent gulbrunt sand med en jævn, næsten vandret overflade, og herover fulgte et mørkere muldblandet sandlag, der nåede næsten til kammerets loft. Nederst i sidstnævnte lag fandtes rester fra øjensynligt forstyrrede senneolitiske begravelser, medens det nedre gulbrune sandlag udelukkende indeholdt oldsager, der kunne dateres til mellemneolitikum. Disse oldsager bestod af seks lerkar – fire hele og to fragmenterede, hvoraf det ene kunne samles til et helt kar – en tyknakked økse, et par ravperler, nogle flækker og nogle få løse skår.

Figur 13 viser en plan over kammeret og et snit gennem det hentet fra udgravningsberetningen. På snittet er samtlige fund fra kammeret projiceret ind, medens jeg på planen, der også viste samtlige fund, for overskuelighedens skyld har fjernet dem, der lå ved grænsefladen til det nedre sandlag eller derover. De fire hele lerkar og det knuste kar, der kunne samles, er vist på figur 14.²⁸

Øskenbæget 18 (MN I) og tragtbægeret 23 (MN I) lå på siden i hel tilstand tæt ved kammerets midte og højt i sandlaget. Skuldorskålen 25 (MN I), skulderhængekarret 28 (MN II) og skulderkarrene 30 og 35 (MN II) stod eller lå alle på gulvet op mod en bæresten. Den tyknakkede økse, der er en kategori A-økse af St. Valby type (MN V), lå umiddelbart inden for gangåbningen oppe i sandfylden. Alle fund, der – hvis vi medtager den tyknakkede økse – dateringsmæssigt strækker sig over hele MN A, lå således indlejret i det gulbrune sandlag. Umiddelbart skulle man tro, at dette derfor tidligst er kommet til ved

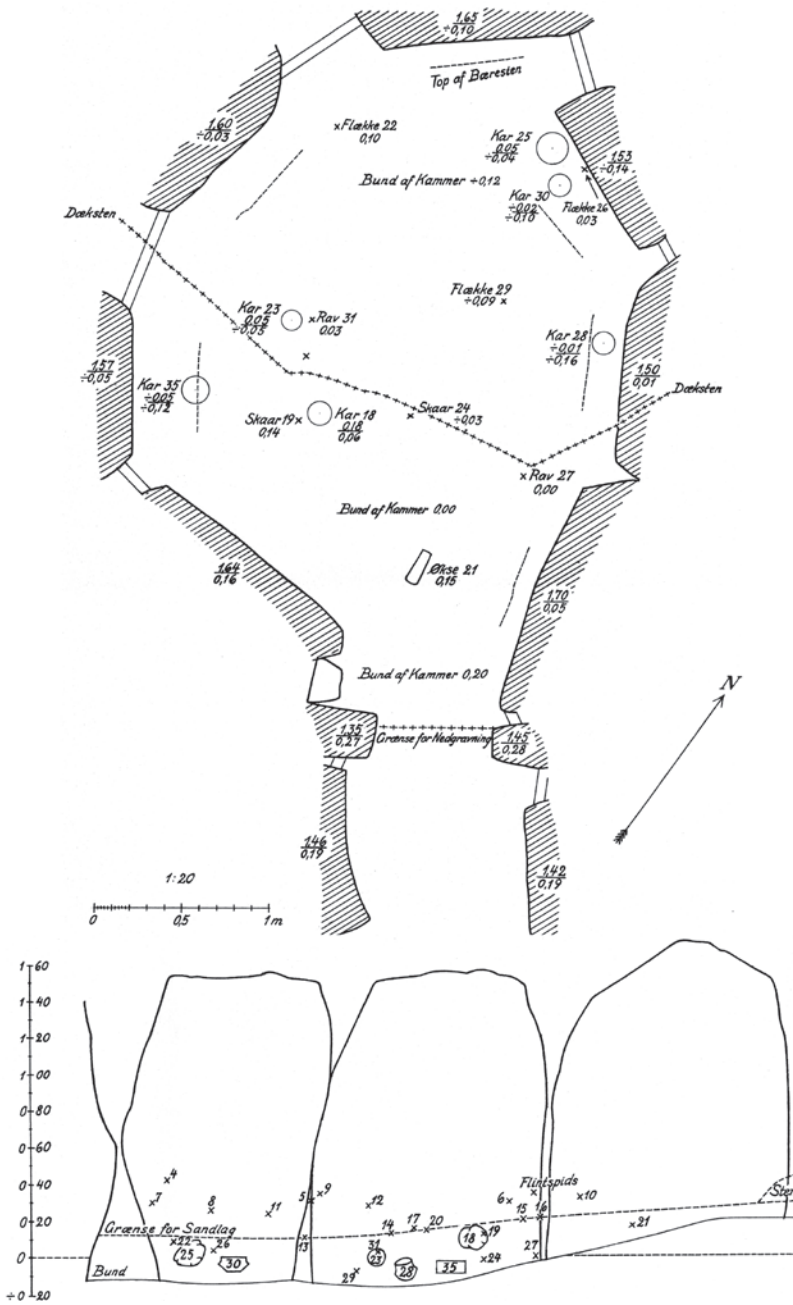

Fig. 13. Plan af og snit igennem Grønhøj-jættestuen med angivelse af fundenes placering i kammeret – tegning fra udgravningsberetning. Jeg har modificeret planen for overskuelighedens skyld, så genstande fundet i det øvre lag er fjernet.

Plan of and section through the passage grave at Grønhøj showing the position of the finds from the chamber – drawing from excavation report. I have modified the plan to improve clarity by removing artefacts from the upper deposits.

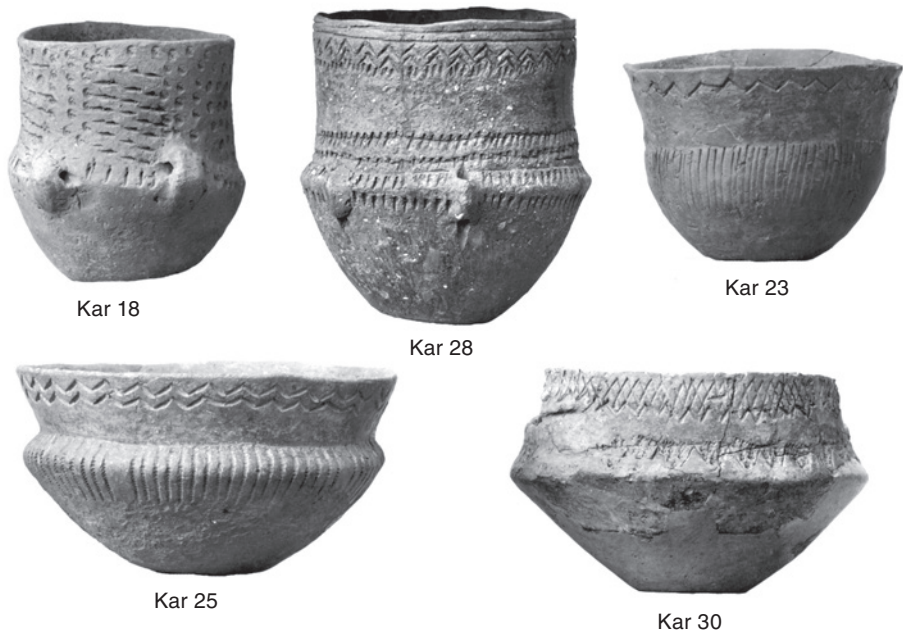

Fig. 14. Lerkar fra Grønhøj jættestuens kammer. – Foto: Nationalmuseet, ingen skala.
Pottery vessels from the chamber of the Grønhøj passage grave.

slutningen af tragtbægerkulturen. Ser vi nærmere på fundforholdene, er dette imidlertid ikke sandsynligt. Fire af de seks lerkar var placeret på bunden af kammeret tæt ved en bæresten.²⁹ De to øvrige kar lå på siden oppe i sandfylden ca. midt i kammeret. Disse to kar tilhører de tidlige kar i kammeret og kan derfor ikke have ligget i primært leje. Sandsynligvis har de i lighed med de øvrige kar stået i nærheden af en bæresten, hvorfra de er flyttet efter etableringen af det gulbrune sandlag, formodentlig i forbindelse med nye hensættelser i kammeret. Når vi tager bevaringstilstanden for samtlige kar i betragtning, kan etableringen af sandlaget meget vel være sket ved den første brug af kammeret i lighed med, hvad der synes tilfældet i de ovenfor gennemgåede eksempler. Ved Grønhøj-jættestuen fortsætter aktiviteterne i kammeret imidlertid, og sandlaget kan derfor ikke udgøre en afsluttende tildækning. Det skal tænkes ind i selve aktivitetsmønsteret. Eller sagt mere firkantet: Man hensatte ikke bare keramik i et kammer, man hensatte keramik i sand i et kammer. Argumentet har således ret vidtrækkende konsekvenser ikke mindst i forhold til, hvordan vi opfatter kamrene som begravelsessteder.

På dette punkt giver Grønhøj-jættestuen imidlertid ikke noget direkte svar. Thorvildsen konstaterede blot, at der ikke var spor overhovedet efter de døde i

kammeret, hverken i form af knogler eller mørkfarvninger efter ligrester. Dette er dog måske i sig selv en indikation. Knogler kan vi ikke forvente at finde i den sure jord, der præger denne del af Østjylland, men gentagne begravelser i et kammer burde resultere i mørkfarvninger. Årsagen kan være, at man slet ikke be gravede hele individer i kammeret, men kun et udvalg af afrensede knogler, som det for nyligt er foreslået i forbindelse med begravelser i dyssekamre.³⁰ Det er i hvert fald en mulighed, vi skal være opmærksomme på.

Ud over de her nævnte eksempler kender vi også hele lerkar fra andre megalitgrave, hvor vi blot ikke har tilstrækkelige oplysninger om fundforholdene. Nævnes kan dyssen fra Stendis og jættestuerne fra Hagebrogård, Mogenstrup og Troldhøj samt megalitgrave af ukendt type fra Kollund, Lønt, Odder og Skarpsalling.³¹

Alle ovenfor nævnte eksempler på hele kar fra kamrene kommer med en enkelt undtagelse fra vest for Storebælt og fra Nordtyskland. Med det beskedne antal behøver det ikke at være repræsentativt, men vi bør dog være opmærksomme på, at det kan skyldes regionale forskelle i det sydiskandinaviske område. Vi behøver blot at kigge på nogle eksempler fra henholdsvis Sjælland og Falbygden for at se en formodentlig helt anden virkelighed her i den tidlige del af MN.

Dyssen Trekroner vest for København havde ved udgravningen, på trods af at alle bæresten var fjernet, et velbevaret gravlag liggende direkte på et intakt gulv bestående af en brolægning af mindre runde sten med et 10 cm tykt lag af knust flint over. Gravlaget bestod af knogler indlejret i et op til 15 cm tykt fedtet sort jordlag, der afspejlede forrådningsmateriale. Knoglerne stammede fra mindst ti personer i alle aldre, hvorimellem var både en kvinde og en mand. Knoglerne lå ikke i anatomisk orden, og mange af knoglerne fra de enkelte individer manglede. En C14-analyse af knoglerne daterer dem til første halvdel af mellemneolitikum. Den eneste genstand fundet i forbindelse med knoglelaget var et neolitisk skår.³²

I det østlige kammer af dobbeltjættestuen Aldersro fandtes på kammerets oprindelige bund et begravelseslag med 111 bevarede knogler og knoglestumper. I laget, spredt mellem knoglerne, lå også et antal ravperler, et brudstykke af en stridsøkse og enkeltskår fra mindst 30 lerkar. Bevaringsforholdene i laget var gode, og det blev i tragtbægerkulturen forsejlet med et lag af sand og sten, der udelukker senere forstyrrelser. Alligevel var knoglerne, der repræsenterede flere personer, spredt mellem hinanden, og store dele af skeletterne manglede, ligesom hel keramik ikke har været efterladt i kammeret.³³

Den ødelagte jættestue Frälsegården i Falbygden i Sverige har haft et ca. 9x2 m stort kammer og en 10 m lang gang. Her blev der ved udgravningen fundet et ca. 20 cm tykt kompakt lag af knogler på kammergulvet med mere end

9.800 knoglefragmenter. Knoglerne repræsenterer som minimum 51 individer, men det reelle antal formenes at være langt højere. De yngste begravelser, der udgør de fleste, tilhører den yngre halvdel af mellemneolitisk tragtbægerkultur, medens de øvrige begravelser tilhører den ældre halvdel, formodentlig startende i MN I. Ved de yngre begravelser er de døde begravet i hel tilstand, medens der blandt de ældre begravelser kan have forekommet skelettering. Ved udgravningen af kammeret blev der fundet 27 skår, 167 ravperler, 28 stykker flint, 12 tandperler og 12 bennåle og -smykker.³⁴

Det er åbenlyst, at aktiviteter og hændelsesforløb i begyndelsen af MN i Trekrøner-dyssen og Frälsegården-jættestuen er helt anderledes end ved eksemplerne ovenfor. Hverken hensættelse af keramik og andre gravgaver, eller tildækning af gravlag med sand er foregået. Kamrene har alene været brugt til gentagen begravelse, og kun genstande, der har været direkte knyttet til de døde som f.eks. smykker, er fulgt med ind i kammeret. I Aldersrø-jættestuen er forholdene dog lidt anderledes, idet keramik i form af enkeltskår blev introduceret i kammeret, og ved at det samlede begravelseslag tildækkes i sin helhed, efter at man har opgivet brugen af kammeret. I den sidste halvdel af mellemneolitisk tragtbægerkultur sker der i øvrigt den bemærkelsesværdige ændring i forholdene, at medens brug af keramik i kamrene stort set forsvinder i det vestlige Danmark, så begynder keramikken pludselig at optræde i store mængder i kamre og gange på øerne, specielt mod sydøst.³⁵

Fundforholdene i jættestuen Wangels LA 69 i Nordøstholstein umiddelbart syd for Rügen er her på mange måder interessant. I kammerområdet fandtes ti hele lerkar, ni næsten hele lerkar og større eller mindre dele af yderligere 38 lerkar. Tidsmæssigt strækker keramikken sig fra begyndelsen af mellemneolitikum til dens slutning med efterbegravelser fra kugleamphorakulturen og senneolitikum. De fleste af keramiknedlæggelserne hører til i den senere del af tragtbægerkulturen, på linje med hvad vi ser i det sydøstlige Danmark og i modsætning til forholdene i Jylland. Nogle af de hele eller næsten hele lerkar stod opret, andre lå på siden, og atter andre lå med bunden i vejret, men alle kar lå i gulvniveau indlejret i humusholdigt sand blandet med brændt flint, og alle var fyldt med sand, også dem der lå med bunden i vejret. Udgraverens konklusion er, at sandet var tilført, og at karrene var fyldt med sand, inden de blev flyttet og vendt. Et argument for fyldens samtidighed med keramikken udgør 10 C14-dateringer af organisk materiale indlejret i fylden. Med en enkelt undtagelse falder de alle inden for den tidmæssige ramme af den sene tragtbægerkultur. Der lå også mange flint- og stenredskaber spredt mellem keramikken, og selv om der kun var få knoglestumper bevaret, er der ingen tvivl om, at der var en omfattende begravelsesaktivitet i kammeret. At dele af

keramikken kunne bevares i hel tilstand skyldtes derfor i høj grad, at den var dækket med sand.³⁶

Hvis vi vender tilbage til Stenhøj, så kan vi konkludere, at sandlaget over kammerets primære gulv ikke er en unik foreteelse. Vi genfinder det flere steder i det vestlige Danmark og Nordtyskland, hvor vi må se det som en integreret del af det hændelsesforløb, formodentlig af rituel karakter, der er foregået i forbindelse med den/de primære begravelse(r) i kamrene.

Selv om fyldlaget således ikke kan tilskrives den senneolitiske begravelse, så kan den have haft indflydelse på, hvad vi har kendskab til fra dette lag. Det kan have gået højere op i kammeret end til overkanten af den væltede bæresten, og ved afgravningen af det ned til denne må vi regne med, at der kan have ligget flere skår i laget fra de fem kar, vi kender, ligesom der kan have ligget skår fra andre kar.

Det bringer os til slut til spørgsmålet om, hvordan vi skal forstå indholdet af keramik, ravperler og flintafslag i fyldlaget. Umiddelbart kan vi konstatere, at der med undtagelse af ravperlerne er stor lighed mellem fyldlaget i kammeret og laget med offerkeramik uden for kammeret. Begge lag er karakteriseret ved at være gule sandlag, der indeholder flinteskærver og mindre sten. De ligger umiddelbart over et gulvlag med hvidbrændt flint i henholdsvis kammer og gang. Med skåle, skulderkar og fodskåle indeholder begge lag generelt de samme typer kar. Der er kun en del af hvert kar til stede, og skårene fra de enkelte kar ligger spredt og sammenblandet med skår fra andre kar. Så logisk set, hvis keramikken uden for kammeret er offerkeramik, så bør keramikken inde i kammeret også være det!

Her springer kæden imidlertid af. Offerhensættelser af keramik ved megalitgrave er jo defineret som keramik, der placeres uden for gravene, medens vi inde i gravene finder de døde ledsaget af gravgaver. Jeg har for nylig argumenteret for, at medens gravgaverne var for de døde sjæles brug i deres bolig så at sige, og keramikken derfor var hel, så havde offerkeramikken en anden baggrund. Den var også tiltænkt de døde sjæle, men med en bagtanke. Keramikken blev slået i stykker (ihjel) og dækket til for at sjælene kunne få fat i den, men kun en del af keramikken blev efterladt, resten beholdt de levende. Ved at begge parter ejede en del af de samme kar, knyttedes der bånd mellem dem.³⁷ Et kernepunkt her er selvfølgelig, at de levende står udenfor og herfra skal knytte forbindelse til de døde sjæle indenfor. Den tanke synes ikke at rime med forekomsten af, hvad der må betegnes som offerkeramik inde i kammeret, eller er det blot undtagelsen, der bekræfter reglen?

En fristende tanke, men så enkelt er det imidlertid næppe. I forbindelse med Tustrup-jættestuen fortæller Anne Birgitte Gebauer, at der i kammer og

gang ligger få skår fra mange forskellige kar, der hører til offerhensættelserne uden for jættestuen. Det virker således, som om udvalgte skår er fjernet fra offerkeramikken og lagt ind i kammer og gang.³⁸ Forholdene omkring offerhensættelserne ved megalitgravene kan være meget mere komplekse, end vi hidtil har forestillet os.

Stenhøj i en lokal kontekst

Stenhøj ligger højt hævet med udsigt over kystlandskabet mod syd langs Horsens Fjord (fig. 15,1). Den ligger alene, og der er ikke noget, der tyder på, at der har ligget andre storstensgrave i dens nærhed. 600 m syd for den på en markant bakke mellem to mosedrag ligger Toftum med systemgravsanlægget mod vest og bopladsen mod øst på bakken (fig. 15,2 – anlægssporene er markeret med henholdsvis rødt og blå). 300 m syd for Toftumanlæggene er registreret to høje, hvoraf den nordlige vides at have indeholdt et kammer, medens der for den sydlige blot nævnes en større bunke sten (fig. 15,3). En prøvegravning på stedet viste, at der intet var bevaret af de to høje, og at der ikke var spor efter kamre i undergrunden. Til gengæld lå der en del brændt flint i pløjelaget.³⁹ Her har jeg kun anset den nordlige høj for at have indeholdt en sikker megalitgrav.

Umiddelbart vest for de to høje er i sognebeskrivelsen registreret et fritstående dyssekammer sat af fire bæresten med en enkelt dæksten (fig. 15,4). Sporene efter dyssen er senere blevet udgravet, hvor de fire bæresten viste sig at stå i vinkel til hinanden, så de sammen med en åbning mod syd dannede et femkantet kammer. I forstyrrede lag blev der fundet fire ravperler, hvoraf en er af en type, der normalt anses for mellemneolitisk. Umiddelbart øst for denne dysse fandtes sporene efter endnu et kammer, som ikke var registreret i sognebeskrivelsen. Kammeret var sat af fem bæresten, der sammen med en åbning mod syd dannede et sekskantet kammer. Øjensynligt har åbningen været flankeret af et enkelt sæt gangsten. I forstyrrede lag blev der fundet 13 ravperler, hvoraf to er af en type, der normalt anses for mellemneolitisk.⁴⁰

Godt en kilometer sydvest for Toftum er registreret to megalitgrave, hvoraf den ene med sikkerhed er en dysse, medens den anden er af usikker type (fig. 15,5).⁴¹ Yderligere er der inden for det område, kortet dækker, registreret tre lokaliteter, hvor der måske har været megalitgrave, men det er usikkert.⁴²

Forekomsten af klynger af megalitgrave i tilknytning til systemgravsanlæg er efterhånden veldokumenteret. Jeg skal blot nævne lokaliteter som Sarup, Lønt, Büdelsdorf og Albertsdorf.⁴³ Ved Horsens Fjord finder vi en stor gruppe megalitgrave 1,5 km nordvest for Aalstrup og en stor gruppe 0,7-1,5 km øst og sydøst for Aarupgård.⁴⁴ Megalitgravene umiddelbart syd for Toftum

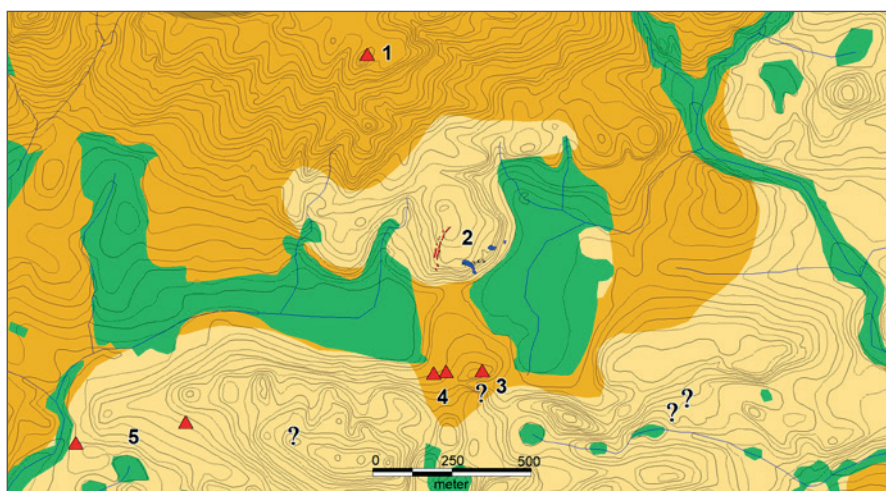

Fig. 15. Stenhøjs (1) placering i landskabet i forhold til systemgravsanlægget og bopladsen ved Toftum (2) samt andre megalitgrave (3-5) og mulige megalitgrave i nærheden.

The location of Stenhøj (1) in relation to the causewayed enclosure and settlement at Toftum (2), other megalithic tombs (3-5) and possible megalithic tombs in the vicinity.

må ses i tilknytning til systemgravsanlægget her, men helt ukarakteristisk er forekomsten så beskeden, at det dårligt kan betegnes en gruppe. Dette skyldes formentligt, at brugen af både bopladsen og systemgravsanlægget blev afbrudt inden udgangen af TN II. I det meget store og rige fundmateriale fra anlæggene er der ikke et eneste stykke, der kan dateres til mellemneolitikum. I forbindelse med systemgravsanlæg er dette ganske usædvanligt, og det kan næsten kun skyldes en eller anden abrupt historisk hændelse, der har standset al aktivitet på pladsen.

Hvorvidt Stenhøj, der jo ligger i modsat retning i forhold til de øvrige megalitgrave og i en større afstand, skal ses i tilknytning til Toftum er usikkert. Hvis keramikken i kammeret og offerskårlaget repræsenterer konstruktionen og den tidligste anvendelse af dyssen er svaret nej, da Toftum ikke fungerede ved starten af MN I. Hvis højen er ældre, og kraveflasken repræsenterer en udrømningsfase fra kammeret, så er det muligt, at der er en sammenhæng. Det ville imidlertid være ganske usædvanligt, hvis der var sket en udrømning i begyndelsen af MN af en grav fra sen TN II. Kun hvis en fremmed gruppe havde overtaget graven, kunne det vel tænkes. Vi må derfor også være åbne for, at kraveflasken skal ses i tilknytning til en tidligere fase i dyssens høj, som ikke blev afdækket ved gravningen, da denne alene fokuserede på kammeret og området foran dette.

En lokal baggrund for keramikken fra Stenhøj kan vi for øjeblikket ikke udpege. 2 km sydøst for Toftum ligger en større boplads, der ud fra en opsamling af økser på overfladen kan dateres til mellemneolitisk tragtbægerkultur i sin helhed. Afstanden til Stenhøj synes dog for stor til, at den kan være kilde til materialet fra Stenhøj, og det samme gælder andre mindre lokaliteter syd for Toftum ved Horsens Fjord. Vi må derfor forvente, at der et eller andet sted ikke langt fra Stenhøj ligger en boplads fra begyndelsen af MN I, som vi ikke kender til.

Morale

Stenhøj er en ganske almindelig dansk langdysse med et usædvanligt hændelsesforløb. Det begyndte med byggesjusk, der resulterede i, at en bæresten væltede ind i kammeret allerede inden, det blev taget i brug. Det fortsatte med aktiviteter i kammeret, der indebar, at gulvet blev dækket til med sand indeholdende skår fra lerkar af samme karakter, som dem der indgik i et offerlag uden for dyssen. Karrene både inde i og uden for kammeret var forinden blevet knust, og kun en lille del af hvert kar indgik i hensættelsen. I laget i kammeret indgår endvidere et stykke af et lerkar, som formodentlig er importeret. Fortællingen afsluttes med et øjebliksbillede fra senneolitikum, hvor den afbrækkede spids af en fladehugget flintdolk midt i gravlejset udgør en mulig dødsårsag for den gravlagte.

Usædvanligt ja, men ikke unormalt. Som det forhåbentligt er lykkedes at vise, er der i flere tilfælde paralleller til det, der er foregået. Det udfordrer vores opfattelser af, hvad der var normerne og vores trang til at tegne et ukompliceret og regelret billede af aktivitetsmønstrene i fortiden. Jeg er overbevist om, at hvis vi i højere grad fokuserer på at forstå de enkelte udgravninger på deres egne præmisser frem for at tillempe vores fortolkning af dem til gældende normer, vil vi finde en overraskende stor alsidighed og kompleksitet i kulturbilledet.

NOTER

1. Anlægget er registreret som Sb 24 af Søvind sogn, Voer herred, Skanderborg amt. Det blev fredet i 1895 og har fredningsnummer 28138.
2. Udgravningerne i 1974 og 1976 ved Toftum har museumsnummer FHM 1815 (Madsen 1978a, 1978b, 1988). Sidenhen har jeg i 1984 igen gravet ved Toftum (FHM 2855) og i 2003 (HOM 1800). I 1956-57 gravede C.L. Vebæk fra Nationalmuseet også ved Toftum (NM A50361). Jeg bruger her betegnelsen systemgravsanlæg på baggrund af det forløb af regelmæssigt afbrudte grøfter – systemgrave (Andersen 1999, s. 53) – der afgrænser anlægget. Betegnelsen Sarupanlæg anvendes

- også tit om denne type anlæg, men det er dårligt valgt, fordi det komplicerede palisadeforløb, der er karakteristisk for Sarup, ikke findes ved flertallet af denne type anlæg. Undersøgelserne ved Mosegården (FHM 2052 og FHM 2142) resulterede, ud over fundet af de to dyssetomter og langhøjen, også i fundet af en tidligneolitisk boplads under langhøjen (Madsen & Petersen 1984). Undersøgelsen af Stenhøj, der er emnet for denne artikel, har museumsnummer FHM 2053. At Stenhøj-langdys-sen publiceres i 40-året for dens udgravning er en tilfældighed, men den stærkt forsinkede publikation afspejler, at jeg i mange år var tøvende over for fortolkningen af dele af fundforholdene. Jeg vil gerne takke Palle Eriksen og Anne Birgitte Gebauer, der begge har gennemlæst en tidligere version af artiklen, for velplacerede kommentarer og forslag til ændringer, som jeg i vid udstrækning har taget til mig.
3. Alle skår er udekoreret. Der er nogle bundskår til stede muligvis alle fra samme kar, der viser en markeret, men ikke afsat overgang fra side til bund. Dertil kommer nogle tyndt afsluttede randskår, hvoraf et er del af et større sideskår fra en krukke med en bred rund bug, der gradvist går over i en let ind-svæjet overdel, der ender i en lodret rand. Godset er tyndt og hårdtbrændt og overfladen glat. Formmæssigt ligger karret tæt på urnen fra Håstrup-graven på Fyn (se f.eks. Jensen 2002, s. 506).
 4. Lomborg 1973; s. 35-38.
 5. Fundet har tidligere været omtalt af Jeanette Varberg (2015, s. 98) med en lignende fortolkning.
 6. En gennemgang af de danske bueskyttegrave og en diskussion af deres baggrund og betydning findes hos Sarauw 2007.
 7. Om fundet fra Porsmose, se Becker 1952 og Madsen 1990. Om fundet fra Gjerrild og argumentationen for skafftungepilenes anvendelse i væbnet konflikt, se Vebæk 1957 og Iversen 2016.
 8. Fibiger et al 2013, s. 195.
 9. Sarauw 2007, s. 74.
 10. Om produktion og udveksling, se Apel 2001, og om ændringerne i dolkens rolle, se Varberg 2015 og Vandkilde 2007, s. 100. I forbindelse med et igangværende bebyggelsesarkæologisk projekt omkring og nord for Horsens Fjord har jeg ved gennemgang af over hundrede type I dolke kunnet konstatere, at rigtig mange af dolkene ikke er fra Limfjordsområdet, men øjensynligt er produceret af mere lokale flintressourcer.
 11. Kammeret er af type III hos Eriksen og Andersen (2014, s. 42) og type III/(IV) hos Ebbesen (2007, s. 36). Begge steder angives dateringen til den seneste del af TN II eller begyndelsen af MN I.
 12. Stenhøj er ikke det eneste sted, hvor der er registreret væltede bæresten i kamre, mens de var i brug. I et dyssekammer ved Flintbek var en bæresten væltet ind i kammeret, efter det var taget i brug. Under stenen lå bl.a. skeletdele fra en tidlig begravelse i kammeret (Mischka 2011, s. 75-76).
 13. Koch 1998, s. 97.
 14. Kjærums 1970, s. 26, 52-54.
 15. Langenheim 1935, s. 89 og Ebbesen 1979, s. 42-43. Navnet Denghoog refererer til en jættestue på Sylt, hvor denne type bægre forekommer. Ældre og nyere udgravninger af denne er for nylig blevet publiceret i detaljer af Wunderlich 2014.
 16. Grube A11 fra Hanstedgård (Eriksen & Madsen 1984, fig. 6 og fig. 14). Skåret, der både er dekoreret med bevirket snor og buestiks-linjer, ses afbildet på fig. 14r.

- Gruben er C14-dateret til mellem 3200 og 3500 f.Kr. Beviklet snor indgår i dekorationen på flere kar fra Grønhøj-jættestuen (Thorvildsen 1946, fig. 7). Thorvildsen afbilder dog ikke fodskålen dekoreret med beviklet snor.
17. Madsen under udgivelse.
 18. Gravene ved Oldendorf og graven ved Barskamp er omtalt af Körner & Laux 1980, s. 151-174 og 211-214, medens graven Oldendorf II er publiceret af Sprockhoff 1952. Bopladsen ved Kötzlin er omtalt af Preuss 1980, s. 109.
 19. Langenheim 1935, s. 65 og Tafel 11a. Det nævnes i øvrigt i optegnelserne fra gravningen, at flere af karrene lå med bunden i vejret, en iagttagelse der har direkte relevans for den aktuelle diskussion omkring karakteren af offerskårlagene (Madsen under udgivelse).
 20. Madsen 1977, s. 77-82. For Oldendorf Grav II, se Sprockhoff 1952.
 21. Ebbesen 1990.
 22. Kellerød: Nielsen 1984, s. 377-79. Stenvad: Bahnson 1892, s.186.
 23. Udgravet og publiceret af Sven Thorsen (Thorsen 1981).
 24. Schuldt 1970, s. 13-17. Schuldt 1972, s. 21, abb. 24a (s. 46), s. 84, abb. 54a (s. 94).
 25. Sprockhoff 1952, s. 165.
 26. Holten 2000, s. 289.
 27. Brøndsted 1934; Dehn et al. 1996.
 28. Thorvildsen 1946.
 29. Kar 18 er et øsenbæger med fire parvist modstillede ører. Ved randen er det dekoreret med en vandret række af cirkelstik, medens halsen er dekoreret med lodrette rækker af cirkelstik skiftende med en udfyldning af vandrette rækker af mejselstik. Den øvre del af bugen er dekoreret med en vandret række af lodretstillede mejselstik. Kar 23 er et tragtbæger af type V dekoreret ved randen med en vandret vinkelrække af mejselstik. Bugen er kontinuert dekoreret med lodrette smalle furer. Kar 25 er en skulderskål dekoreret ved randen med to vandrette vinkelrækker af mejselstik. Skulder og underbug er kontinuert dekoreret med lodrette indtryk af beviklet snor. Kar 28 er et skulderhængekar med fire parvist modstillede lodret gennemborede ører. Karret er ved randen dekoreret med to vandrette tandstik-linjer fulgt af to vandrette vinkelrækker af mejselstik og en vandret række af lodret stillede mejselstik. To vandrette krydsstik-linjer dekorerer den nederste del af halsen, medens to vandrette rækker af lodretstillede mejselstik er placeret henholdsvis over og under bugknækket. Kar 30 er et skulderkar, på grænsen til et dobbeltkonisk kar, der ved randen er dekoreret med vandrette vinkelrækker af smalle furer, der er anbragt så de danner rombe-mønstre. Et vandret trekantbånd med furekontur og en udfyldning med tandstik dekorerer skulderen. Karret var trykket i stykker, men skårene kunne samles til et helt kar. Kar 35 er et skulderkar med kort udfaldende rand og en skulder, der har lodret gennemborede ører. Karret er dekoreret ved randen med et vandret lineært bånd med furekontur og en skråudfyldning af mejselstik. To vandrette vinkelrækker af mejselstik, der danner et rombemønster, dekorerer halsen. Bugen er dekoreret med grupper af lodrette furer vekslende med lodrette lineære bånd med en tværudfyldning af mejselstik. I forbindelse med de lodret gennemborede ører ses blanke felter flankeret af lodrette vinkelrækker af mejselstik. Karret, der muligvis havde stået med bunden i vejret, var trykket i stykker. Skårene var for stærkt opløste til, at karret kunne samles.

30. På profilet figur 12 er de fire kar indprojiceret lidt oppe i fylden. Profilet går imidlertid gennem den centrale del af kammeret, og det er sandsynligt, at kammergulvet har ligget lidt højere ud mod bærestenene. I hvert fald er det specificeret i beretningsteksten, at de var placeret på kammergulvet.
31. Eriksen & Andersen 2014, s. 273-295.
32. Stendis: Skov 1973, s. 28-29. Kollund: Rosenberg 1933, s. 11. Hagebrogård: Jørgensen 1977, s. 15-17. Mogenstrup: Nordman 1917, s. 94-98. Troldhøj: Nordman 1917, s. 76. Lønt: Jørgensen 1988, s. 195. Odder: NM A1233. Skarpsalling: NM A11073.
33. Kaul 1994, s. 7-11.
34. Holten 2000, s. 289.
35. Sjøgren 2008, s. 39 Tabel 2; Sjøgren, K.-G. 2015.
36. Ebbesen 2011, s. 337-38.
37. Brozio 2016. For keramikken og dens bevaringstilstand, se s. 137-39. For aflejningsforholdene, se s. 140. For argumenterne for at keramikken var fyldt med sand, da den blev placeret på hovedet, se s. 169-172. For C14-dateringerne, se s. 159-60.
38. Madsen under udgivelse. Ideen om "enchainment" gennem destruktion og delvis offerhensættelse er hentet fra Chapman 2000.
39. Jeg er Anne Birgitte Gebauer taknemlig for hendes beredvillighed til at forhåndsinformere om hendes arbejde med Tustrup-anlæggene.
40. Sb 18 og Sb 19 af Søvind sogn, HOM 1284.
41. Sb 20 af Søvind sogn, FHM 2052 og 2142, Madsen & Petersen 1984.
42. Sb 28 og 31 af Vær sogn.
43. Sb 46 af Søvind sogn og Sb 32 af Vær sogn.
44. Sarup: Andersen 2011, s. 149, fig. 3. Lønt: Gebauer 2014, s. 101-2, fig. 2. Büdelsdorf: Bauch 1991. Albertsdorf: Dibberen 2016, s. 30, fig. 5.2.
45. Oplysninger indsamlet af forfatteren i forbindelse med et igangværende bebyggelsesarkæologisk projekt omkring og nord for Horsens Fjord.

LITTERATUR

- Andersen, N.H. 1999: *Sarup vol. 2. Saruppladsen*. Højbjerg.
- Andersen, N.H. 2011: Causewayed enclosures and megalithic monuments as media for shaping Neolithic identities. I: M. Furrholt, F. Lüth & J. Müller (eds.): *Megaliths and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Bonn.
- Apel, J. 2001: *Daggers, Knowledge & Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Uppsala.
- Bahnsen, K. 1892: Meddelelser. Fra Nationalmuseet dansk Samling. Stenalderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 161-206.
- Bauch, W. 1991: Megalithgräber in Büdelsdorf, Kr. Rendsburg-Eckernförde. *Archäologie in Deutschland* 3, s. 56.
- Becker, C.J. 1952: Skeletfundet fra Porsmose ved Næstved. *Fra Nationalmuseets Arbejds-mark*, s. 25-30.
- Brozio, J.P. 2016: *Megalithanlagen und Siedlungsmuster im trichterbecherzeitlichen Ostholstein*. Bonn.
- Brøndsted, J. 1934: Enedita aus dem dänischen Nationalmuseum. *Acta Archaeologica* V, s. 151-156.

- Chapman, J. 2000: *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of South Eastern Europe*. London & New York.
- Dehn, T., T. Grønnegaard & S. Hansen 1996: *Udgravnings- og restaureringsberetning. Dobeltjættestuen ved Ettrup*, (NM 7905/96).
- Dehnke, R 1940: *Die Tiefstichtonware der Jungsteinzeit in Ostthannover*. Hildesheim.
- Dibbern, H. 2016: *Das trichterbecherzeitliche Westholstein: Eine Studie zur neolithischen Entwicklung von Landschaft und Gesellschaft*. Bonn.
- Ebbesen, K. 1979: *Stordyssen I Vedsted. Studier over tragtbægerkulturen i Sønderjylland*. København.
- Ebbesen, K. 1990: The Long Dolmen at Grøfte, South-West Zealand. *Journal of Danish Archaeology* Vol. 7, 1988, s. 53-69.
- Ebbesen, K. 2007: *Danske dysser. Danish Dolmens*. Vordingborg.
- Ebbesen, K. 2011: *Danmarks Megalitgrave*, Bind 1,1. Vordingborg.
- Eriksen, P. & N.H. Andersen 2014: *Stendysser. Arkitektur og funktion*. Højbjerg.
- Eriksen, P. & T. Madsen 1984: Hanstedgård. A Settlement Site from the Funnel Beaker Culture. *Journal of Danish Archaeology* vol. 3, s. 63-82.
- Fibiger, L., T. Ahlström, P. Bennike & R.C. Schulting 2013: Patterns of Violence-Related Skull Trauma in Neolithic Southern Scandinavia. *American Journal of Physical Anthropology* 150, s. 190-202.
- Gebauer, A.B. 2014: Meanings of monumentalism at Lønt, Denmark. I: M. Furholt, M. Hinz, D. Mischka, G. Noble & D. Olausson (eds.): *Landscapes, Histories and Societies in the northern European Neolithic*. Bonn, s. 101-112.
- Holten, L. 2000: Death, Danger, Destruction and Unintended Megaliths: an essay on Human Classification and its Material and Social Consequences in the Neolithic of South Scandinavia. I: A. Ritchie (ed.): *Neolithic Orkney in its European context*. Cambridge, s. 287-297.
- Iversen, R. 2016: Arrowheads as indicators of interpersonal violence and group identity among the Neolithic Pitted Ware hunters of southwestern Scandinavia. *Journal of Anthropological Archaeology* 44, s. 69-86.
- Jensen, J. 2002: *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2.000-500 f.Kr.* København.
- Jørgensen, E. 1977: *Hagebrogård – Vroue – Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jütland*. København.
- Jørgensen, E. 1988: Fire storstensgrave i en højtomt ved Lønt. Om en gammelkendt stenalderlokalitet i ny belysning. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 195-208.
- Kaul, F. 1994: Ritualer med menneskeknogler i yngre stenalder. *Kuml* 1991-92, s. 7-52.
- Kjærum, P. 1970: Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969, s. 9-66.
- Koch, E. 1998: *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. København.
- Langenheim, K. 1935: *Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein*. Schleswig.
- Laux, F. 1971: Ein Steingrab bei Oldendorf im Landkreis Lüneburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1, s. 195-198
- Lomborg, E. 1973: *Die Flintdolche Dänemarks*. København.
- Madsen T. 1977: Jættestuen Hørret Skov I. Et nyt fund af fodskåle med massiv midtdel. *Kuml* 1976, s. 65-94.
- Madsen, T. 1978a: Toftum ved Horsens. Et "befæstet" anlæg tilhørende tragtbægerkulturen. *Kuml* 1977, s. 161-184.
- Madsen, T. 1978b: Toftum – Ein neues neolithisches Erdwerk bei Horsens, Ostjütland (Dänemark). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 8, Heft 1, s. 1-7.

- Madsen, T. 1988: Causewayed Enclosures in South Scandinavia. I: C. Burgess, P. Topping, C. Mordant & M. Maddison (eds.): *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe*. Oxford, s. 331-336.
- Madsen, T. 1990: Manddrab. I: P. Kjærum & R.A. Olsen (red.): *Oldtidens Ansigt*. København, s. 40.
- Madsen, T. Under udgivelse: Pots for the ancestors. The structure and meaning of pottery depositions at passage graves. I: M. Hinz & J. Müller (eds.): *Megaliths, Societies, Landscapes: Early Monumentality and Social Differentiation in Neolithic Europe*. Bonn.
- Madsen T. & J.E. Petersen 1984: Tidligneolitiske anlæg ved Mosegården. Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum. *Kuml* 1983, s. 61-120.
- Mischka, D. 2011: Flintbek LA3, biography of a monument. I: M. Furholt, F. Lüth & J. Müller (eds.): *Megalith and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Bonn, s. 67-93.
- Nielsen, P.O. 1984: Flint axes and megalith – The time and context of the early dolmens in Denmark. I: G. Burenhult (ed.): *The Archaeology of Carrowmore. Environmental Archaeology and the Megalithic Tradition at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland*. Tjörnar, s. 376-387.
- Nordman, C.A. 1917: *Jættestuer i Danmark. Nya fynd*. København.
- Rosenberg, G. 1933: To jættestuer. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 5-14.
- Sarauw, T. 2007: Male symbols or Warrior identities? The ‘archery burials’ of the Danish Bell Beaker Culture. *Journal of Anthropological Archaeology* 27, s. 65-87.
- Schuldt, E. 1970: Die Dolmengruppe im Nordteil des Everstorfer Forestes bei Barendorf, Kreis Grevesmühlen. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 3, 1968, s. 7-38.
- Schuldt, E. 1972: *Die mecklenburgischen Megalithgräber*. Berlin.
- Sjögren K.-G. 2008: *Fragment av Ordning. Undersökning av överplöjda megalitgravar vid Frälsegården, Gökhemms socken, Västergötland, 1999-2001*. Göteborg.
- Sjögren K.-G. 2015: News from Frälsegården. Aspects of Neolithic burial practices. I: K Brink, S. Hydén, K. Jennbert, L. Larsson, D. Olausson (eds.): *Neolithic Diversities. Perspectives from a conference in Lund, Sweden*. Lund, s. 200-212.
- Skov, T. 1973: Fire megalitanlæg fra Nordvestjylland. *Holstebro Museums Årsskrift 1972-73*, s. 1-36.
- Sprockhoff, E. 1952: Ein Grabfund der nordischen Megalithkultur von Oldendorf, K. Lüneburg. *Germania* 30, s. 164-174.
- Thorsen, S. 1981: “Klokkehøj” ved Bøjden. Et sydvestfynsk dyssekammer med bevaret primærgrav. *Kuml* 1980, s. 105-146.
- Thorvildsen, K. 1946: Grønhøj ved Horsens. En jættestue med offerplads. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 73-94.
- Vandkilde, H. 2007: A Review of the Early Late Neolithic Period in Denmark: Practice, Identity and Connectivity. *Offa* 61/62, 2004/05, s. 75-109.
- Varberg, J. 2015: Bloody daggers: A discussion of the function of Late Neolithic flint daggers from a South Scandinavian point of view. I: C.J. Frieman & B.V. Eriksen (eds.): *Flint Daggers in Prehistoric Europe*. Oxford, s. 92-102.
- Vebæk, C.L. 1957: Et usædvanligt stenalder gravfund paa Djursland. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 75-82.
- Wunderlich, M. 2014: Der Denghoog LA85 bei Wenningstedt auf Sylt im Kontext der trichterbecherzeitlichen Gesellschaft auf den Nordfriesischen Inseln. I: J. Müller (ed.): *Denghoog – Grosseibstadt – Rastorf*. Bonn, s. 9-158.